

‘Onze ware volksaard’

De benadering van verschillende bevolkingsgroepen in Volk en Vaderland tussen 1933 en 1937

Tim Kerkhofs – S1047287
Masterscriptie Politiek en Parlement
15 april 2021
Begeleider: dr. J.J. Zurné
Aantal woorden: 14769

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: Kritiek op de verdeeldheid en het alternatief	10
Ontstaan van de NSB.....	10
<i>Volk en Vaderland</i> als propagandamiddel.....	13
Kritiek op de verdeeldheid	15
De volksgemeenschap.....	19
De volksgemeenschap in <i>Volk en Vaderland</i>	21
Hoofdstuk 2 – Sociaaleconomische bevolkingsgroepen in <i>Volk en Vaderland</i>	23
De arbeiders	24
De boeren.....	28
De middenstand.....	33
De radicalisering in <i>Volk en Vaderland</i>	36
Hoofdstuk 3: De benadering van christelijke gelovigen in <i>Volk en Vaderland</i>	38
De christelijke gelovigen	38
De NSB een katholieke partij?	43
Kritiek op het communisme en de maatschappij	46
Conclusie	48
Literatuurlijst.....	52
Artikelen <i>Volk en Vaderland</i>	55

Inleiding

“Er is binnen dit Rijk een zoodanig toenemende geest van futloosheid, onmacht, onwil, onverschilligheid, ongeloof, verdeeldheid, schotjesgeest, krakeelzucht, dat het de spuitgaten uitloopt”.¹ Met deze forse kritiek op de samenleving opent het *Beginselprogramma van de NSB*. De NSB was een beweging, zoals zij zichzelf noemde, die met name kritiek uitte op de Nederlandse maatschappij. Het volk zou verdeeld zijn en de NSB trachtte deze verdeeldheid te doorbreken. Bij het lezen van dergelijke kritiek komt al snel een associatie met de term ‘verzuiling’. Met de ‘verzuiling’ wordt, in historisch opzicht, immers bedoeld op een verdeling van de maatschappij in verschillende segmenten. In Nederland waren er grofweg vier verschillende zuilen: een katholieke, protestantse (al bestond deze zuil uit verschillende kleinere zuilen), socialistische en liberale zuil.² De maatschappij was gevormd naar deze zuilen. Iedere zuil had een eigen politieke partij, vakbond, omroep, krant, scholen en verenigingen. Op deze manier was de ‘verzuiling’ in de Nederlandse maatschappij verankerd.

In 1931 werd de NSB opgericht als nieuwe Nederlandse fascistische beweging. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 haalde de partij bijna 8% van de stemmen, wat opmerkelijk is omdat er in deze periode geen enkele andere partij zoveel zetelwinst wist te behalen. Er vonden vóór 1935 steeds enkele kleine verschuivingen plaats, maar de gevestigde partijen wisten vaak ongeveer eenzelfde aantal stemmen te bemachtigen. Daarom was het imposant dat de NSB zoveel winst wist te behalen in de ‘verzuilde maatschappij’.³

De NSB was uniek in het feit dat de partij de verzuiling wilde doorbreken. Zo zocht de NSB aanhangers uit alle sociale, economische en religieuze groepen. De traditionele politieke partijen hadden daarentegen juist een heel duidelijk afgebakende groep waarop zij zich specifiek richtten.⁴ Hiermee kon de NSB worden gezien als vernieuwende beweging, maar

¹ *Nationaal socialistische beweging in Nederland. Toelichting van het programma* (Utrecht, 1932) 1.

² S. Stuurman, *Verzuiling, Kapitalisme en Patriarchaat; aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983) 60. Ook: P. van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam, 2011) 10-11.

³ R. Te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam, 2009) 63-65.

⁴ L. Stokes, ‘Anton Mussert and the N.S.B.: 1931-45’, *History vol. 56, No. 188* (1971) 387-407, aldaar 389.

tegelijk ook als gevaar voor gevestigde orde. De 'zuilen' werden immers bedreigd in hun voortbestaan wanneer de NSB aan de macht zou komen.

Over de precieze betekenis van het woord 'verzuiling' is onder wetenschappers geen algemene consensus. Historici en politicologen hebben lange tijd gedebatteerd over de vraag wat de 'verzuiling' precies is en hoe we de verzuiling moeten interpreteren. Het werd vaak gezien als een Nederlands verschijnsel en werd daarom ook regelmatig de Nederlandse *Sonderweg* genoemd.⁵ In de verschillende onderzoeken werd de focus gelegd op Nederland, ondanks dat er internationaal ook sociale en religieuze groepen werden gevormd.⁶ Omdat de term 'verzuiling' zo ongrijpbaar is, is het moeilijk de term te duiden. Zo stelde de historicus De Rooy dat "alles wat er ooit over verzuiling werd beweerd is wel een beetje waar, maar alle stellige opvattingen moeten vooral ook genuanceerd worden."⁷ In de jaren negentig zijn verschillende studies over de 'verzuiling' verschenen. De Rooy heeft hier een alomvattend artikel over geschreven, maar kwam tot de conclusie dat het begrip 'verzuiling' eigenlijk alleen maar zorgt voor verwarring. Geen van de verschenen studies was namelijk overtuigend genoeg om het begrip beter af te bakenen.⁸

Er zijn ook historici van mening dat onderzoeken naar 'de verzuiling' wel mogelijk zijn.⁹ Bijvoorbeeld door 'verzuiling' te gebruiken als metafoor. Het probleem is de flexibiliteit waarmee het begrip kan worden gebruikt, waardoor een algemene consensus ontbreekt. Onderzoek naar 'verzuiling' is mogelijk, zolang het begrip maar duidelijk wordt gedefinieerd.

De laatste jaren is de historicus Van Dam kritisch geweest op de 'verzuiling'. Zijn benadering van de 'verzuiling' gaat vooral over de mate waarin Nederland 'verzuild' was en of we wel kunnen spreken van een 'verzuiling'. De Nederlandse samenleving zou niet zo star

⁵ P. van Dam, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, vol 126 no. 3 (2011) 52-77, aldaar 76. H. Te Velde, 'De internationalisering van de nationale geschiedenis en de verzuiling' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* vol. 124 no. 4 (2009) 499-514, aldaar 503-506.

⁶ I. Schöffer, 'Verzuiling, een specifiek Nederlands probleem' *Sociologische Gids* 3 (1956) 121-127. P. de Rooy, 'Zes studies over verzuiling', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, vol. 110, no. 3 (1995) 380-392. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968).

⁷ De Rooy, 'Zes studies over verzuiling', 384.

⁸ *Ibidem*, 391-392.

⁹ H. Blom, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd' in: H. Blom en J. Talsma, *De verzuiling voorbij*, 207. J. Adema, 'Verzuiling als metafoor voor modernisering', in: M. de Keizer en S. Tates, *Moderniteit: modernisme en massacultuur in Nederland, 1914-1940* (Zutphen, 2004) 266.

zijn als altijd werd gedacht. Bovendien zou de ‘verzuiling’ ook geen uniek Nederlands verschijnsel zijn.¹⁰

De NSB is vanuit verschillende invalshoeken onderdeel van wetenschappelijk onderzoek geweest. Vlak voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog verschenen de eerste onderzoeken naar de NSB.¹¹ Kenmerkend voor deze werken is dat de NSB vooral werd gezien als partij vol haat en mislukkingen. Hierdoor is in deze onderzoeken een morele vooringenomenheid te vinden die ‘goed’ tegenover ‘fout’ zetten. NSB’ers waren per definitie ‘fout’ en tot de jaren tachtig is dit in de wetenschappelijke literatuur overheersend aanwezig.¹²

De wetenschappelijke literatuur over de beginperiode van de NSB bestaat veelal uit standaardwerken met daarin de ontwikkelingen van de partij. De bekende voorbeelden hierbij zijn van de historici De Jonge met zijn werk *Het nationaalsocialisme in Nederland: voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* en Havenaar met *De NSB tussen nationalisme en ‘volkse’ solidariteit: de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische beweging in Nederland*.¹³ Deze onderzoeken naar de ideologie van de NSB zijn gericht op de structuur van de partij. Er wordt niet gekeken naar de aantrekkingskracht van de beweging of naar de gewone leden. Ook over Mussert, de leider en oprichter van de NSB, zijn verschillende onderzoeken gedaan. Havenaar heeft een belangrijk werk geschreven over de rol van Mussert binnen de NSB.¹⁴ Bovendien wordt Mussert ook behandeld in de algemene onderzoeken over de NSB.

De laatste jaren is er een verschuiving zichtbaar van de top naar de basis. Overgenomen vanuit internationale onderzoeken naar fascisme, wordt een dergelijke

¹⁰ Van Dam, *Staat van verzuiling*. Van Dam, ‘Een wankel vertoog’, 52-77. P. van Dam, *Achter de zuilen. Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in de religiegeschiedenis* (Amsterdam, 2014).

¹¹ M. ter Braak, ‘Het nationaal-socialisme als rancuneleer’ (1937) in: *Het nationaal socialisme als rancuneleer, Verzameld werk III* (1949) 574-594. T. de Vries, *W.A.-man* (Amsterdam, 1944).

¹² J.C.H. Blom, ‘In ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland’, in: *Crisis bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag, 1989) 102-120.

¹³ A.A. de Jonge, *Het nationaalsocialisme in Nederland: voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag, 1968). R. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en ‘volkse’ solidariteit: de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag, 1983).

¹⁴ R. Havenaar, *Anton Adriaan Mussert, verrader voor het vaderland, een biografische schets* (Den Haag, 1984).

methode ook toegepast op de NSB.¹⁵ Niet de partijtop, maar juist de gewone NSB-leden komen hierin centraal te staan. Hierdoor worden hun motieven voor het lidmaatschap duidelijk en wordt een andere kant van de beweging in beeld gebracht. Deze trend gaat in tegen de structurele benadering, zoals De Jonge en Havenaar dit toepasten.

Het meest recente overzichtswerk komt van de historici Te Slaa en Klijn. Zij stelden de periode tot 1935 centraal en hebben een zeer uitgebreid onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de partij in deze periode.¹⁶ Zij hebben laten zien dat de partij vanaf de beginperiode al radicaal en fascistisch was. Ook hadden zij aandacht voor lokale afdelingen van de NSB en sluiten daarom ook aan bij de trend van de laatste jaren. Echter blijft het bij veel algemeenheden. Het betreft hier vooral een historische beschrijving van de ontwikkeling van de NSB met aandacht voor de structuur van de partij. Een diepgaande analyse van de NSB en verklaring voor het denken over verdeeldheid ontbreekt.

Dit onderzoek zal de focus leggen op het weekblad *Volk en Vaderland*. Dit blad diende als propagandamiddel voor de NSB. Voor onderzoek naar de ideologie van de NSB is dit een geschikte bron, vanwege het feit dat het blad niet alleen gericht was op NSB-leden.¹⁷ Via het blad probeerde de top van de NSB de bevolking te enthousiasmeren voor de beweging. In het eerste hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op het weekblad en de betekenis van *Volk en Vaderland* binnen de NSB.

De hoofdvraag van dit onderzoek zal zich focussen op de visie van de NSB op de verdeeldheid in de Nederlandse maatschappij. Waarom sprak de NSB verschillende bevolkingsgroepen aan in *Volk en Vaderland* tussen 1933 en 1937? Deze vraag legt een paradox bloot. De NSB-ideologie draait om het doorbreken van de verdeeldheid, maar in *Volk en Vaderland* worden verschillende bevolkingsgroepen apart benaderd. Dit onderzoek zal hiervoor een verklaring zoeken. De hoofdvraag zal worden beantwoord middels drie deelvragen.

¹⁵ J. Damsma en E. Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam, 2010). J. Damsma en E. Schumacher, "De strijd om Amsterdam'. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, vol. 124 nr. 3 (2009) 329-348. J. Damsma, *Nazis in the Netherlands: A social history of National Socialist collaborators, 1940-1945* (Amsterdam, 2013).

¹⁶ Te Slaa, *De NSB*.

¹⁷ Damsma, 'De strijd om Amsterdam', 333.

De eerste deelvraag staat stil bij de visie van de NSB omtrent de maatschappelijke verdeeldheid. Wat was de visie van de NSB op de ‘verdeeldheid’ van de Nederlandse samenleving? Het eerste hoofdstuk zal geweid zijn aan deze deelvraag. In deze deelvraag zal ook aandacht zijn voor het alternatief wat de NSB bood. De partij was voorstander van een zogenaamde volksgemeenschap die juist een eenheid zou moeten creëren. In verschillende onderzoeken is al aandacht geweest voor de visie van de NSB. Dit hoofdstuk zal dan ook met name gebruik maken van reeds verschenen literatuur. Tevens zal er gebruik worden gemaakt van het *Beginselprogramma*. De visie van de NSB wordt hierin uiteengezet en het geeft een goed beeld van de kritiek die de beweging had op de maatschappij.

In de tweede deelvraag zal *Volk en Vaderland* worden geanalyseerd. De vraag luidt: hoe sprak de NSB verschillende bevolkingsgroepen aan in *Volk en Vaderland*? Er zal gebruik worden gemaakt van een kwalitatieve analyse van *Volk en Vaderland*. De NSB richtte zich specifiek op verschillende bevolkingsgroepen, die bovendien deels samenvallen met de groepen die in verband worden gebracht met de ‘verzuiling’. De groepen die de NSB het meest benaderde, en derhalve zullen worden onderzocht in dit onderzoek, zijn: de arbeiders, de boeren, de middenstand en de christelijke gelovigen. De deelvraag zal daarbij centraal stellen welke groep het meest werd benaderd en welke overeenkomsten en verschillen er te zien zijn in de benadering van deze groepen. Ook zal er een vergelijking worden gemaakt tussen het *Beginselprogramma* en de artikelen in *Volk en Vaderland*.

In de derde deelvraag wordt meer gebruik gemaakt van een kwantitatieve onderzoeksmethode. Doordat *Volk en Vaderland* volledig online raadpleegbaar is via Delpher, biedt dit nieuwe onderzoeksmogelijkheden.¹⁸ Met gebruik van specifieke zoektermen kan de volledige database van *Volk en Vaderland* worden doorzocht. Op deze manier wordt het weekblad benaderd als een seriële bron.¹⁹ De derde deelvraag luidt: welke verschillen zijn er te zien in *Volk en Vaderland* tussen de periode vóór 1935 en de periode tussen 1935 en 1937? Na 1935 werd de NSB onderdeel van de Nederlandse politiek. De

¹⁸ ‘Delpher’, Geraadpleegd op 27 oktober 2020, www.delpher.nl. Delpher is een onlinedatabase van kranten en tijdschriften. Op de site is een uitgebreide zoekoptie waarmee zeer specifiek in de database kan worden gezocht.

¹⁹ M. Broersma, ‘Nooit meer balderen? Digitale krantenarchieven als bron’, *Tijdschrift voor mediageschiedenis* vol 14. Nr 2. (2012) 29-55. Broersma stelt dat digitale krantenarchieven anders kunnen worden benaderd. Doordat grote hoeveelheden makkelijk online raadpleegbaar zijn en bovendien gefilterd kunnen worden, kunnen kranten als seriële bron worden gebruikt.

beweging kon daadwerkelijk invloed gaan uitoefenen op het beleid. Het is derhalve interessant om nader te bestuderen wat dit voor veranderingen teweeg heeft gebracht in de artikelen in *Volk en Vaderland*. Vanwege de omvang van deze scriptie is als eindpunt gekozen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1937. Bovendien is de periode 1933-1937 als afbakening voor dit onderzoek voldoende om een bijdrage te leveren aan de reeds verschenen literatuur over de beginperiode van de NSB. Er hebben verschillende ideologische veranderingen plaatsgevonden binnen de NSB in deze periode, waardoor het een interessante periode is om nader te bestuderen.

De Tweede en Derde deelvraag zullen in zowel hoofdstuk twee als hoofdstuk drie worden behandeld. Er is gekozen om een verdeling te maken op basis van de verschillende sociale groepen en religieuze groepen uit die tijd. In het tweede hoofdstuk zal worden gekeken naar sociaaleconomische groepen. Dit zijn de arbeiders, boeren en middenstanders. In het derde hoofdstuk zullen de christelijke gelovigen centraal staan. Hiervoor is gekozen om het overzichtelijk te houden. De sociaaleconomische groepen werden ingedeeld op basis van hun beroepsgroep en de onderwerpen van de artikelen gaan vaak in op verschillende aspecten van deze specifieke beroepsgroep. Bij de artikelen over gelovigen spelen juist niet-economisch gerelateerde thema's een rol.

In de literatuur over de ideologische ontwikkeling van de NSB zijn veel overeenkomsten te vinden. Historici zijn het erover eens dat de NSB steeds radicaler werd naarmate de tijd vorderde. Hierin zitten echter enkele verschillen. Verschillende historici zagen een soort lineaire ontwikkeling waarbij de NSB steeds radicaler werd, met de periode 1935-1937 als omslagpunt.²⁰ Te Slaa en Klijn hebben aangetoond dat de NSB vanaf de beginjaren al radicaal was, maar vooral achter de schermen.²¹ Daarbij beargumenteren zij dat in *Volk en Vaderland* al eerder de radicale ideeën van de NSB naar voren kwamen. Havenaar ziet ook een opmerkelijke politieke verandering in deze periode. Na 1935 verloor de NSB volgens hem het nationale karakter en kwam de nadruk te liggen op verwantschap met andere Europese geestverwante bewegingen.²² In dit onderzoek zal ook ruimte zijn voor

²⁰ H. Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kampen, 1986) 52-54. K. Vossen, *Vrij Vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam, 2003) 190.

²¹ Te Slaa, *De NSB*, 782.

²² Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 52.

een analyse omtrent de ideologische verandering, waarbij de bovengenoemde ideeën zullen worden getoetst aan *Volk en Vaderland*.

Dit onderzoek zal inhaken op de ideologische ontwikkeling en achtergrond van de NSB. Daarvoor is het van belang om hier een korte toelichting op te geven. Dit houdt namelijk in dat binnen het onderzoek ook regelmatig een vergelijking met Italië en Duitsland zal worden getrokken. Dit is echter niet het hoofddoel van dit onderzoek en zal daarom oppervlakkig blijven. Getracht wordt om de NSB zoveel mogelijk te benaderen vanuit de artikelen in *Volk en Vaderland*, maar voor bepaalde achtergronden is het noodzakelijk om uit te wijken naar voorbeelden uit Italië en Duitsland. Ideologisch gezien is er uiteraard ook de nodige samenhang tussen de verschillende fascistische stromingen binnen Europa en de NSB. Daarom is het noodzakelijk om bepaalde achtergronden en gebeurtenissen te duiden door middel van een vergelijking.

Hoofdstuk 1: Kritiek op de verdeeldheid en het alternatief

“Wij, Nederlanders, zijn geen volk van één beginsel, ... wij zijn verdeeld, verscheurd, versnipperd in partijen en partijtjes, gevoed met internationale sentimentaliteit en weekhartigheid en blijven stom voor eigen nationaliteitsbesef!”²³ Zoals dit citaat duidelijk maakt, was de NSB fel tegen de verdeeldheid in de samenleving. In dit hoofdstuk zal nader worden onderzocht op welke manier de NSB kritiek uitte op de ‘verdeeldheid’ in de Nederlandse samenleving. Dit zal gebeuren aan de hand van de historiografie over de NSB, het *Beginselprogramma* en het weekblad *Volk en Vaderland*. Allereerst zal er een kort overzicht worden gegeven over het ontstaan van de NSB om vervolgens ook stil te staan bij de belangrijkste ideologische ontwikkelingen van de partij. Daarnaast zal *Volk en Vaderland* nader worden bestudeerd. Daarbij zal worden ingegaan op het ontstaan, het doel en de ontwikkeling van het weekblad. Vervolgens zal er worden onderzocht op welke specifieke punten de NSB kritiek had en hoe dat werd verwoord. De partij had ook een alternatief op de verdeeldheid, door een eenheid te creëren met het idee van een volksgemeenschap. Ook het concept van de volksgemeenschap zal in dit hoofdstuk worden betrokken. Er zal onderzocht worden wat de volksgemeenschap precies inhield en hoe het een alternatief zou zijn voor de verdeeldheid in Nederland.

Ontstaan van de NSB

Wanneer er wordt geschreven over het ontstaan van de NSB en de standpunten van de partij, kan er niet om de persoon Anton Mussert heen worden gedraaid. Mussert besloot in 1931 over te gaan tot het oprichten van een beweging samen met Cornelis van Geelkerken. Pas in de jaren twintig kreeg Mussert langzaam een politiek besef. Zijn liefde voor het vaderland had hij van jongs af aan van zijn vader meegekregen, maar verder was Mussert nooit politiek actief geweest. In 1925 toonde Mussert voor het eerst echt actief interesse in de politiek. Er werd een verdrag gesloten met België over de aanleg van een kanaalverbinding tussen Antwerpen en de Rijn.²⁴ Mussert had hier bezwaar tegen, omdat

²³ ‘Zijt eenig, eenig, eenig!’, *Volk en Vaderland* (17 juni 1933).

²⁴ Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 19-22.

het de Nederlandse positie in Europa zou ondermijnen en probeerde het daarom tegen te houden. Met succes, want in maart 1927 werd het verdrag verworpen door de Eerste Kamer. In 1929 ging het gerucht rond dat er opnieuw onderhandelingen bezig waren met België. Mussert raakte hierdoor geïrriteerd en raakte er steeds meer van overtuigd dat het Nederlandse parlement slecht functioneerde. Ook de beurskrach van 1929 versterkte zijn ongerustheid.²⁵ Door deze gebeurtenissen werd de basis gelegd voor het ontstaan van de NSB. Mussert had verschillende personen ontmoet in zijn strijd tegen het verdrag met België die hetzelfde dachten als hij. Zeker na het gerucht over nieuwe onderhandelingen hadden zij het gevoel dat Nederland zwak reageerde. De meeste van deze personen kende hij vanuit allerlei organisaties waar hij lid van was, zoals het Nationale Comité, De Dietsche Bond en de Nationale Unie. Dit waren rechts georiënteerde en antidemocratische gezelschappen.²⁶

De NSB werd uiteindelijk opgericht na twee eerder mislukte pogingen van Mussert om een beweging te starten. Tussen 1930 en 1931 ondernam Mussert deze pogingen, maar geen enkele kwam echt van de grond. In 1931 besloot hij zijn ideeën op papier te zetten en zo ontstond het *Beginselprogramma van de NSB*. Er waren al verschillende kleine fascistische groepjes, maar geen enkele beweging was succesvol. Mussert wilde hier verandering in brengen en besloot zelf een beweging te starten. De bewegingen waar hij al lid van was achtte hij niet in staat om zijn doel te verwezenlijken.²⁷

De NSB is uiteraard geen op zichzelf staande beweging. Het fascisme en nationaalsocialisme kregen op meerdere plaatsen in Europa invloed. Met name Duitsland en Italië zijn daarbij belangrijke voorbeelden geweest voor de NSB. Bovendien moet de NSB ook worden gezien als onderdeel van een grotere stroming die tegen de 'verdeeldheid' in Nederland was. Het Beginselprogramma van de NSB heeft veel weg van het programma van de NSDAP en is ook deels overgenomen.²⁸ De invloed van het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaalsocialisme zijn ook continu terug te zien in de ideeën en ontwikkeling van de beweging.

²⁵ Ibidem, 25-27.

²⁶ Ibidem, 19-27.

²⁷ Te Slaa, *De NSB*, 112-123.

²⁸ Stokes, 'Anton Mussert and the N.S.B', 392.

In de literatuur wordt de ideologie van de NSB vaak benaderd door een vergelijking te maken met het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaalsocialisme.²⁹ De NSB wordt door verschillende historici gezien als afgeleide van beide stromingen, waarbij in het begin meer vergelijkingen zijn te vinden met Italië. Daar lag de nadruk met name op het creëren van een sterke staat. Naar mate de jaren vorderden begon de NSB steeds meer te radicaliseren en trad het 'volkse' gedachtegoed meer op de voorgrond.³⁰ Deze stroming binnen de NSB was pro-Duits en ideologisch gelinkt aan het bloed en bodem denken. Deze verschuiving vond plaats rond 1935, waarbij de invloed in de jaren daarna toenam. Een verklaring hiervoor is dat de uitslag van de Provinciale-Statenvoorverkiezingen, die door tijdgenoten als een schok werd ervaren, door de NSB zelf vooral als teleurstelling werd gezien.³¹ Vanaf 1935 kwam de nadruk steeds meer te liggen op solidariteit met Europese geestverwante bewegingen.

Het *Beginselprogramma* was vooral geïnspireerd op de ideeën van de NSDAP, maar verschilt wel op een aantal belangrijke punten. Bij de NSB was er (nog) geen sprake van antisemitisme en rassenleer. Ook ontbrak gewelddadig optreden, zoals dat in Duitsland wel het geval was.³² De NSB was vooral Nederlands, aldus Mussert. Daarbij werd de nadruk gelegd op het autonome en nationale karakter van de beweging. Mussert nam ook op verschillende aspecten afstand van de ideeën van Hitler. Hij had respect voor zijn aanpak van het arbeidsvraagstuk, maar keurde bijvoorbeeld het geweld af.³³ De NSB ontleende zijn ideeën aan andere (succesvolle) fascistische bewegingen, wat ook duidelijk is terug te zien in *Volk en Vaderland*. Dit onderzoek is geen vergelijkende studie naar fascistische bewegingen, maar kan wel bevestigen dat de NSB regelmatig Duitsland en Italië als voorbeelden aanhaalde. De gebeurtenissen in deze landen en de ideologie die daar werd nageleefd was bekend bij de NSB en werd bovendien op de voet gevolgd met nieuwsberichten in *Volk en Vaderland*.

²⁹ Bijvoorbeeld: D. Orlow, 'A difficult relationship of unequal relatives: The Dutch NSB and Nazi Germany, 1933-1940', *European History Quarterly* Vol. 29, No. 3 (1999) 349-380. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*.

³⁰ Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 52.

³¹ Dam, *De NSB en de kerken*, 41.

³² Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 32-33.

³³ *Ibidem*, 35-37.

De NSB was in feite een politieke partij, maar zag zichzelf vooral als brede beweging. Daarom zal er in dit onderzoek afwisselend gebruik worden gemaakt van zowel de term partij als beweging. In dit onderzoek wordt daarmee niet bedoeld op een onderscheid. Gesteld kan worden dat de partij slechts onderdeel was van de beweging, maar deze termen overkoepelen elkaar. Derhalve zullen de termen afwisselend gebruikt worden in dit onderzoek zonder dat daarmee op een onderscheid wordt bedoeld.

Volk en Vaderland als propagandamiddel

Het weekblad *Volk en Vaderland* was het belangrijkste propagandamiddel van de NSB.³⁴ Het was tevens de spreekbuis van Mussert, die regelmatig zijn visie uiteenzette in lange artikelen. Dit is ook niet opmerkelijk, omdat Mussert de eigenaar was van het weekblad. Na zijn ontslag als ambtenaar, vanwege zijn NSB-lidmaatschap, werd het tevens de belangrijkste inkomstenbron van Mussert.³⁵ Het blad werd uitgegeven door de Nederlandsche Nationaalsocialistische Uitgeverij, een stichting die in het leven was geroepen door Mussert zelf. Mussert was niet alleen ideologisch aan de NSB verbonden, maar ook financieel afhankelijk van het succes van de partij.

Leden hadden een actieve rol binnen de beweging. Dit hield onder andere in dat leden het weekblad *Volk en Vaderland* moesten verkopen.³⁶ Iedere zaterdag stonden NSB'ers op vaste plaatsen *Volk en Vaderland* te colporteren. Op deze manier werd het weekblad door het hele land verspreid. Dit had twee voordelen die Mussert en de NSB ten goede kwamen. Ten eerste leverde het Mussert geld op, omdat er nauwelijks kosten waren verbonden aan de verspreiding van *Volk en Vaderland*. Ten tweede zorgde het ervoor dat NSB'ers zich belangrijk voelden als onderdeel van de beweging. Er werd een band gecreëerd tussen de leden onderling en de leden met de partij (prominenten). Uit onderzoek blijkt dat veel leden van de NSB niet of slechts deels 'verzuild' waren.³⁷ Hierdoor stonden NSB'ers aan de rand van de samenleving, omdat zij nergens volledig bij hoorden. De NSB wist deze leegte

³⁴ Ibidem, 39.

³⁵ T. Pollmann, *Mussert en co. De NSB leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam, 2012) 66-69.

³⁶ Ibidem, 67.

³⁷ H. Flap en P. Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', *Mens en maatschappij*, vol. 83, nr. 1. (2008) 23-46, aldaar 26, 40.

in te vullen door leden een rol van betekenis te geven binnen de beweging. Hierdoor kregen zij de waardering, die de NSB'ers in de samenleving misten.

Om de kritiek van de NSB op de 'verdeeldheid' te achterhalen, is *Volk en Vaderland* een geschiktere bron dan het *Beginselprogramma*. Havenaar merkt op dat het weekblad een beter inzicht geeft in de ideeën van Mussert en de standpunten van de partij dan het *Beginselprogramma*.³⁸ Het *Beginselprogramma* bevat vooral een kort en vaag overzicht van de standpunten, terwijl *Volk en Vaderland* een propagandablade was om kritiek te uiten en de ideeën van de partij uiteen te zetten. De stijl van het partijprogramma is te verklaren uit het feit dat de partij ordelijk, netjes en fatsoenlijk wilde overkomen. De NSB wilde een alternatief zijn voor de vaak onderling ruziënde fascistische partijtjes.³⁹ Het *Beginselprogramma* moest een brede laag van de bevolking aanspreken en bleef daarom oppervlakkig en onduidelijk, terwijl *Volk en Vaderland* bedoeld was als propagandamiddel. De inhoud van de artikelen was veel meer op de politiek gericht dan bijvoorbeeld de krant *De Daad*. Dit was een krant die in Amsterdam werd uitgebracht door de NSB. Artikelen waren gericht aan leden met als doel elkaar op de hoogte te brengen van de verschillende activiteiten.⁴⁰ Artikelen in *Volk en Vaderland* richtten zich op een groter deel van de bevolking en niet slechts op interne zaken. Hierdoor is *Volk en Vaderland* een geschikte bron om de achterliggende ideeën van de partij bloot te leggen.

Het belangrijkste doel van het weekblad was "de band tusschen de leiding en de leden en tusschen de leden onderling te versterken."⁴¹ De historici Damsma en Schumacher stellen dat *Volk en Vaderland* meer naar buiten gericht was en daardoor ook niet-leden als doelgroep had, in tegenstelling tot andere NSB-kranten.⁴² Dit wil echter niet zeggen dat niet-leden ook daadwerkelijk bereikt werden. De oplage van *Volk en Vaderland* was gering en steeg niet zo snel als het ledental.⁴³ De eerste uitgave had een oplage van vijfduizend, wat uiteindelijk geleidelijk toenam tot drieëntwintigduizend in 1935.⁴⁴ Hierdoor is het aannemelijk dat het blad vooral veel abonnees en lezers had onder NSB-leden. Dat neemt

³⁸ Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 33.

³⁹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 175-179.

⁴⁰ Damsma, 'De strijd om Amsterdam', 333-334.

⁴¹ 'Een woord vooraf', *Volk en Vaderland* (7 januari 1933).

⁴² Damsma, 'De strijd om Amsterdam', 333-334.

⁴³ De Jonge, *Crisis en critiek*, 205.

⁴⁴ Te Slaa, *De NSB*, 184-185.

niet weg dat het weekblad ook andere lezers aantrok. Veel grote kranten maakten gebruik van *Volk en Vaderland* om informatie over de NSB te vergaren.⁴⁵ Hierdoor werd *Volk en Vaderland* ook bekend bij lezers die niet verwant waren aan de NSB.

De eerste uitgave van *Volk en Vaderland* verscheen tijdens de eerste landdag van de NSB in 1933. De landdag was van belang omdat hier voor het eerst openlijk de partijkoers werd gepresenteerd.⁴⁶ Mussert schreef regelmatig artikelen in het weekblad om de standpunten van de partij te verduidelijken. De overige stukken waren veelal afkomstig van andere vooraanstaande leden van de partij.⁴⁷ *Volk en Vaderland* heeft bijna de hele ontwikkeling van de NSB verslagen en heeft daarom als bron veel te bieden voor historisch onderzoek naar de NSB.

Kritiek op de verdeeldheid

De NSB was niet de eerste en enige beweging die kritiek uitte op de 'verdeeldheid'. De politieke ontwikkelingen in het begin van de twintigste eeuw werden door een deel van de samenleving gezien als broeikas voor 'verdeeldheid'. Politieke partijen hadden een machtige positie ingenomen in de politieke cultuur en hier kwam kritiek op vanuit de samenleving. Ze zouden beslissingen nemen tegen de wil van de bevolking in. Zo kwamen politieke partijen symbool te staan voor de verdeeldheid onder de bevolking.⁴⁸

De Jonge spreekt in zijn boek over Nederland als "democratie in het defensief".⁴⁹ Daarmee wordt bedoeld op het feit dat na de Eerste Wereldoorlog overal in Europa de democratie stevig in het zadel leek te zitten, maar waar het omgekeerde het geval bleek te zijn. In verschillende delen van Europa verdween de democratie, of kwam deze onder druk te staan. In Nederland verdween de democratie niet, maar moest de democratie wel constant worden 'verdedigd'.⁵⁰ Daarbij maakt De Jonge een onderscheid tussen de 'grote crisis' en de 'kleine crisis' van de democratie. "De 'kleine crisis' betreft uitsluitend de staatsinstellingen

⁴⁵ Pollmann, *Mussert en Co*, 67.

⁴⁶ Te Slaa, *De NSB*, 181.

⁴⁷ *Ibidem*, 183-184.

⁴⁸ P. de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014) 192.

⁴⁹ De Jonge, *Crisis en kritiek*, 5-6

⁵⁰ *Ibidem*.

en raakt niet aan de diepere lagen van het menselijk leven; de 'grote crisis' raakt de ideële grondslagen, waarop de democratie rust."⁵¹

De NSB was een van de vele bewegingen en partijen die openlijk kritiek uitte op de democratie. De grote politieke partijen hadden in de jaren 1920 het algemeen kiesrecht geaccepteerd en een groot deel van de Nederlandse bevolking stemde ook op deze partijen. Pas in 1940 zou de democratie door de Duitse inval voor het eerst bezwijken. Overal in Europa kwam de democratie onder druk te staan door onder andere de opkomst van het fascisme en communisme.⁵² De onzekerheid over het functioneren van de democratie nam toe en creëerde de mogelijkheid voor de oprichting van antidemocratische stromingen. De NSB wilde een alternatief zijn voor alle fascistische splinterpartijtjes. Deze fascistische groepen stelden nauwelijks iets voor, onder andere doordat er onderling veel werd geruzied. De grootste partij tot de oprichting van de NSB was het Verbond van Actualisten. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 haalde deze partij niet eens 0.1% van de stemmen, wat duidend is voor de versplintering onder fascistische groepen.⁵³ Een ordelijke en goed georganiseerde beweging was nodig om ook de verdeeldheid onder de fascistische groepen te verenigen. De NSB werd onder andere om deze reden opgericht.

De NSB was vanaf de oprichting al fel gekant tegen de verdeeldheid in de samenleving. Wanneer het *Beginselprogramma* uit december 1931 wordt opengeslagen staat dit direct in de eerste zin beschreven. Het leidend beginsel luidt als volgt: "Voor het zedelijk en lichamelijke welzijn van een volk is noodig een krachtig Staatsbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijk belang."⁵⁴ Het komt, alleen al uit deze eerste zin, duidelijk naar voren dat de NSB de Nederlandse bevolking wilde losmaken van het groepsbelang en algemeen belang voorop wilde zetten. Een maand na het uitbrengen van het *Beginselprogramma* kwam de NSB met een *Beginselprogramma met toelichting*. Dit kan in feite worden gezien als het partijprogramma van de NSB. Het *Beginselprogramma* bevat slechts twintig verschillende punten, terwijl de uitleg dieper op deze punten ingaat. In veel punten wordt de eenheid van

⁵¹ Ibidem.

⁵² Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 139-140.

⁵³ Ibidem, 165-166.

⁵⁴ *NSB. Beginselprogramma* (Utrecht, 1931).

het volk benadrukt, zowel binnen Nederland als binnen het westen. Ook Nederlandse gebieden die historisch gezien bij Nederland hoorden werden hierbij betrokken.⁵⁵ Iedereen die de staat ondermijnde was een gevaar voor de eenheid van het land, of zoals het *Beginselprogramma met toelichting* het verwoord: “wie dus onzen Staat aantast en het Staatsgezag, dat de noodzakelijke eenheid tot stand brengt, tast ons volk aan, ondermijnt zijn bestaansgronden, vermindert zijn weerkracht, brengt de ontbinding en daarmee den ondergang.”⁵⁶ Dit was niet haalbaar met een “verdeeld en onderling vechtend volk.”⁵⁷

De gehele inleiding van het *Beginselprogramma* is geweid aan de kritiek die de beweging uitte op de ‘verdeeldheid’, zonder hierbij duidelijke beschuldigingen te uiten. Het wordt niet duidelijk waarom Nederland verdeeld was en wie of wat daar de oorzaak van was. De enige vorm van kritiek waaruit een beschuldiging naar voren komt, gaat over staatsrechtelijke hervormingen die de partij door wilde voeren. Het doel was “bevordering van een krachtig in dienst van het algemeen staand Staatsgezag, onafhankelijk van geldmagnaten, kerkelijke overheden en volksgunst.”⁵⁸ Hieruit blijkt de onvrede over de macht van grote bedrijven en de kerk op de staat. Alleen het woord ‘volksgunst’ duidt op kritiek van de NSB op de politieke elite, al kan dit uiteraard ook breder worden opgevat.

De NSB zag zichzelf in de eerste plaats als een geestelijke beweging, omdat de NSB “hare zonen en dochteren, uit elken stand en elk beroep, voor hun zedelijk en lichamelijk welzijn de beste mogelijkheid kan bieden.”⁵⁹ De beweging zou ervoor zorgen dat iedereen verlost zou worden “uit het moeras van malaise, misnoedigheid, verdeeldheid, klassenhaat en partijzucht.”⁶⁰ De partij wilde “in de eerste plaats vernieuwing van den geest in het Rijk der Nederlanden.”⁶¹ Omdat er sprake was van een “toenemende geest van futloosheid, onmacht, onwil, onverschilligheid, ongeloof, verdeeldheid, schotjesgeest, krakeelzucht, dat het de spuitgaten uitloopt.”⁶² De NSB had kritiek op de politieke elite omdat zij zich niks

⁵⁵ NSB. *Beginselprogramma met toelichting* (Utrecht, 1932) 4.

⁵⁶ Ibidem, 6.

⁵⁷ Ibidem, 1.

⁵⁸ NSB. *Beginselprogramma*, 4.

⁵⁹ NSB. *Beginselprogramma met toelichting*, 1.

⁶⁰ ‘Het nationaal-socialisme en de middenstand’, *Volk en Vaderland* (3 juni 1933).

⁶¹ NSB. *Beginselprogramma met toelichting*, 1.

⁶² Ibidem.

aantrokken van de verdeeldheid in Nederland. “Van deze nieuwen geest begrijpen de oude partijbonzen niets.”⁶³

De NSB had veelvuldig kritiek op politieke partijen. Zij waren degenen die de ‘verdeeldheid’ in stand hielden. De R.K.S.P. handhaafde bijvoorbeeld “den Schotjes-geest, waardoor een katholieke smid een andere smid wordt dan een protestantsche of een joodsche.”⁶⁴ De R.K.S.P. werd verweten ondemocratisch te zijn, omdat de partij religie koppelde aan politiek. “Alsof de katholieke hoedanigheid afhangt van het politieke inzicht!”⁶⁵ De schuld van de ‘verdeeldheid’ in de samenleving werd op deze manier gelegd bij de politieke partijen. In dit specifieke geval gaat het over de R.K.S.P. die religie en politiek niet van elkaar scheidde.

Ook bij protestanten werd volgens de NSB volledige geloofsvrijheid onthouden. Een lid van de NSB en medewerker van de ARP, genaamd De Bruin, werd ontslagen na 16 jaar dienst als assuradeur van de ARP.⁶⁶ Hij werd ontslagen vanwege zijn lidmaatschap bij de NSB, wat volgens zijn werknemer in strijd was met zijn geloof en beginsel. De NSB wilde af van partijen “die den naam van Christus misbruiken om de meest onchristelijke handelingen te laten plegen.”⁶⁷ Het waren de confessionele politieke partijen die misbruik maakten van hun religieuze volgers en op deze manier de ‘verdeeldheid’ in stand hielden. De NSB viel daarom ook niet de kerken of gelovigen aan, maar juist de partijen die het geloof misbruikten. Dit toont aan dat kritiek op de ‘verdeeldheid’ nauw samenvalt met andere vormen van kritiek, zoals dit voorbeeld kritiek op de politieke partijen betreft. In het laatste hoofdstuk zal nog specifiek worden ingegaan op de kritiek die de NSB had op confessionele politieke partijen.

De kritische houding van de NSB ten opzichte van de ‘verdeeldheid’ is te verklaren uit het feit dat “de beweging aansluiting probeerde te vinden bij de brede maatschappelijke onvrede die er bestond.”⁶⁸ De NSB probeerde leden te werven uit deze kritische groep burgers. Ook de ‘verdeeldheid’ in het land was een belangrijk kritiekpunt van deze groep.

⁶³ ‘De regeringsterreur tegen de N.S.B.’, *Volk en Vaderland* (3 februari 1934).

⁶⁴ ‘Weekoverzicht van onzen strijd’, *Volk en Vaderland* (6 januari 1934)

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ ‘Uitgestooten. Onze spreker De Bruin ontslagen’, *Volk en Vaderland* (30 maart 1935).

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Te Slaa, *De NSB*, 348-349.

Daar werd verder op ingespeeld door propaganda te voeren bij groepen die hard waren getroffen door de economische crisis.

De volksgemeenschap

De NSB had als ideaal het creëren van een volksgemeenschap. In tegenstelling tot het communisme wilde de NSB geen klassenstrijd, maar juist eenheid. Op deze manier probeerde de partij zich ook te onderscheiden van het communisme. Dit komt onder andere vaak naar voren in *Volk en Vaderland*, waarin het communisme vaak kritisch werd benaderd. De NSB zag in het communisme ook het grootste gevaar. Dit blijkt al uit koppen als “Niet rood, dan geen brood...”, “Uit het rooie riool” en “het communistische gevaar.”⁶⁹ In deze artikelen wordt het communisme bekritiseerd en wordt de NSB gezien als de betere, want “De N.S.B. heeft geen leuzen, maar een doel en dat doel zal zij bereiken.”⁷⁰

In het *Beginselprogramma* werd vooral gesproken over de verdeeldheid die de NSB wilde tegengaan, maar aan de volksgemeenschap werd nauwelijks aandacht besteed. Een duidelijke definitie ontbreekt. Uit *Volk en Vaderland* kan enigszins de betekenis worden achterhaald. Met de volksgemeenschap wil de NSB “gelijkheid en broederschap” verwezenlijken.⁷¹ Iedereen die zich ondergeschikt maakte aan de staat om zo het landsbelang te behartigen behoorde in principe tot de volksgemeenschap. Het idee van een volksgemeenschap is daarom nauw verbonden met nationalisme. Ook moeten “confessioneele scheidslijnen” verdwijnen, maar religies zullen veilig zijn en “tot groter bloei komen.”⁷²

Binnen de NSB zelf was geen eensgezindheid over de betekenis van de volksgemeenschap. “Over de wijze waarop zij in de praktijk gerealiseerd zou moeten worden en wat zij precies inhield, bestond een veelvoud van meningen.”⁷³ Te Slaa en Klijn merken ook op dat er nergens een duidelijke definitie wordt gegeven van de volksgemeenschap,

⁶⁹ ‘Niet rood, dan geen brood...’, *Volk en Vaderland* (8 april 1933). ‘Uit het rooie riool’, *Volk en Vaderland* (19 augustus 1933). ‘Het communistische gevaar. Twee lessen’, *Volk en Vaderland* (11 november 1933).

⁷⁰ ‘Zal het zoo’n vaart niet loopen?’, *Volk en Vaderland* (8 april 1933).

⁷¹ ‘Evolutie. Uit den chaos naar nieuwen opbouw’ *Volk en Vaderland* (7 januari 1933).

⁷² ‘Door het nationaal-socialisme terug naar de kerk’ *Volk en Vaderland* (13 mei 1933).

⁷³ Te Slaa, *De NSB*, 792.

maar dat de term wel veelvuldig werd gebruikt in propaganda.⁷⁴ Geconcludeerd kan worden dat met de volksgemeenschap de NSB een alternatief wilde geven voor de verdeeldheid in de samenleving. Saamhorigheid stond hierbij centraal, maar hoe dit precies moest worden bereikt bleef onduidelijk. Bovendien was het ook onduidelijk wie er precies tot de volksgemeenschap zouden behoren. Het beeld dat geschapen werd, was vooral dat van NSB'ers als ideaal voorbeeld als lid van de volksgemeenschap.

Het idee van een volksgemeenschap was niet identiek voor de NSB. Het idee van een volksgemeenschap was verbonden met het fascisme en kwam overal in Europa voor. Hitler had het in zijn vroegste redevoeringen al over het creëren van een 'nationale wedergeboorte' het stichten van een 'Groot-Duitsland' en een 'volksgemeenschap'.⁷⁵ Hiermee was het idee van een volksgemeenschap een tegenhanger van het kapitalisme en bood het een alternatief voor de moeizaam functionerende democratie. De volksgemeenschap was vooral een utopisch beeld van een maakbare maatschappij zonder klassen, maar met een hiërarchie. Door de vaagheid kon een grote groep mensen worden bereikt die zich konden vereenzelvigen met het idee van een volksgemeenschap.

In Duitsland was de *Volksgemeinschaft* ook een belangrijk onderdeel van de Nazi-ideologie.⁷⁶ Daarbij was propaganda van groot belang. 'Verdeeldheid' werd benadrukt en getracht te overstijgen door het creëren van een nieuwe gemeenschap gebaseerd op 'echte' Duitse waarden.⁷⁷ In Nederland had de NSB het idee van een volksgemeenschap, met naam en al, gekopieerd van de Duitsers. De vaagheid van het begrip is daarom ook grotendeels te wijten aan het letterlijk overnemen van de *Volksgemeinschaft*. In Duitsland werd door middel van propaganda een beeld gecreëerd dat daar een volksgemeenschap was ontstaan, terwijl in de werkelijkheid de verschillen in sociale klassen nog steeds bestonden.⁷⁸

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ R. te Slaa, *Wat is Fascisme? Oorsprong en ideologie* (Amsterdam, 2017) 30-31.

⁷⁶ D. Welch, 'Nazi propaganda and the Volksgemeinschaft: constructing a people's community', *Journal of contemporary history*, vol 39. nr. 2 (2004) 213-238, aldaar 213.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem, 219.

De volksgemeenschap in *Volk en Vaderland*

Volk en Vaderland benaderde verschillende bevolkingsgroepen vooral apart. In de volgende hoofdstukken zal de nadruk op deze groepen komen te liggen. Wanneer over ‘verdeeldheid’ wordt geschreven is het ook van belang om te kijken naar hoe *Volk en Vaderland* ‘eenheid’ probeerde te creëren. De nadruk lag vaak niet op ‘eenheid’ in *Volk en Vaderland*, maar er zijn wel degelijk artikelen die eenheid probeerden te creëren. Dit gebeurde in de vorm van het benoemen van meerdere groepen tegelijk, met name in artikelen met de focus op de economie. “Zoo gaat, naast boer en middenstander ook de arbeider ten gronde.”⁷⁹ Het nadeel van een dergelijke aanpak betekende ook dat er een deel van de groep genegeerd kon worden. Er werd bijvoorbeeld kritiek geuit op het landbouwbeleid van Colijn. Daarbij werd gesproken over “de katholieke kleine boeren”, waardoor niet-katholieke boeren werden genegeerd.⁸⁰

De volksgemeenschap werd veelvuldig aangehaald en gebruikt als tegenargument bij kritiek op het kapitalisme en de politiek. “Wij nationaal-socialisten hebben den strijd tegen dit systeem aanvaard (...) om den wille van de natie, die ons lief is.”⁸¹ Deze strijd zou duren totdat “een waarachtige volksgemeenschap zal zijn tot stand gebracht, waarin ieder, die arbeiden wil en kan, zijn plaats zal vinden evenals de achting en waardering, die hem als staatsburger toekomt.”⁸²

Ondanks dat de NSB tegen de ‘verdeeldheid’ in de samenleving was, benaderde de beweging bevolkingsgroepen veelal apart. Dit was een propagandatechniek die onder andere werd gebruikt in Duitsland door Goebbels. “The propagandist must understand how to speak not only to the people in their totality, but also to individual sections of the population: to the worker, the peasant, the middle class. He must understand how to speak to different professions and to different faiths.”⁸³ Het is van belang om bevolkingsgroepen persoonlijk aan te spreken, om zo hun steun te vergaren. Het aanspreken van verschillende groepen in verschillende artikelen wil niet zeggen dat de NSB de samenleving ook daadwerkelijk in deze groepen wilde verdelen. Dergelijke propaganda werkte alleen bij

⁷⁹ ‘Belasting der zuinigheid. De crisissteun wil menschen zonder toekomst. Het loon der bonzen is veilig’, *Volk en Vaderland* (1 juni 1935).

⁸⁰ ‘De goddelooze absolute staat. Stille executies bij de boeren’, *Volk en Vaderland* (2 februari 1935).

⁸¹ ‘Open brief aan den minister van defensie’, *Volk en Vaderland* (11 februari 1933).

⁸² Ibidem.

⁸³ D. Welch, *The Third Reich. Politics and propaganda* (Londen, 1993) 26-27.

personen die al deels waren 'bekeerd'.⁸⁴ Het was dus van belang om deze groepen regelmatig te benaderen en de inhoud te blijven herhalen. Op deze manier probeerde de NSB de groepen los te weken van de 'verzuiling'.

Ook de afdeling Propaganda achtte het essentieel dat bijvoorbeeld NSB-sprekers zoveel mogelijk voor "mensen-van-de-eigen-soort" zouden spreken.⁸⁵ Op deze manier werd er een band gecreëerd tussen de sprekers en de luisteraars. Het is ook logisch dat luisteraars zich meer aangesproken voelden door sprekers met eenzelfde achtergrond. In *Volk en Vaderland* was dit ook een terugkerend fenomeen, waarbij steeds dezelfde auteurs over dezelfde onderwerpen schreven. In het volgende hoofdstuk zal hier uitvoeriger op worden ingegaan.

Geconcludeerd kan worden dat de NSB in *Volk en Vaderland* bewust had gekozen om arbeiders, boeren, de middenstand en gelovigen apart te benaderen. Op deze manier voelden de lezers zich aangesproken tot de ideeën van de NSB. Wanneer artikelen alleen nadruk zouden leggen op het creëren van een volksgemeenschap, dan zou men zich niet thuis voelen in deze nieuwe maatschappelijke ordening. De persoonlijke benadering in combinatie met het overtuigen dat een volksgemeenschap noodzakelijk was, moest iedere individuele groep uiteindelijk overtuigen. Op deze manier werd het duidelijk wat de rol en de positie was van de specifieke groep binnen de volksgemeenschap.

⁸⁴ Welch, 'Nazi propaganda and the Volksgemeinschaft', 214.

⁸⁵ Dam, *De NSB en de kerken*, 38.

Hoofdstuk 2 – Sociaaleconomische bevolkingsgroepen in *Volk en Vaderland*

In dit hoofdstuk zal worden onderzocht hoe verschillende groepen werden benaderd door de NSB in *Volk en Vaderland*. Er is gekozen om de focus te leggen op een aantal groepen, die door de NSB het meest werden benaderd. In 1933 werd een propagandaoffensief gestart naar de groepen die het zwaarst getroffen waren door de economische crisis. Dit waren de boeren, middenstanders en arbeiders.⁸⁶ Er is gekozen om daar ook de groep gelovigen aan toe te voegen in het volgende hoofdstuk, omdat de NSB ook regelmatig deze groep aansprak in *Volk en Vaderland*. Bovendien speelden religies ook een belangrijke rol binnen de ‘verzuiling’, waardoor het interessant is om ook deze groep in dit onderzoek te betrekken.

De gekozen groepen zijn duidelijk afgebakend en hebben bovendien ook het voordeel dat de vindbaarheid van dergelijke artikelen gemakkelijk is. De artikelen zijn geselecteerd op verschillende criteria. Allereerst moet het artikel de desbetreffende groep uitvoerig behandelen. Op deze manier wordt voorkomen dat grote artikelen, waar bijvoorbeeld slechts één zin is geweid aan een bepaalde groep, worden opgenomen in de resultaten. Zo wordt gewaarborgd dat de inhoud van de artikelen ook daadwerkelijk aansluit bij de specifieke groep. Vaak wordt dit ook duidelijk uit de titel, waarin de groep direct of indirect al wordt benoemd. In feite worden artikelen geselecteerd wanneer een specifieke groep voldoende wordt besproken. In de praktijk blijkt dat met name artikelen zijn opgenomen in de selectie die volledig aan een bepaalde groep zijn te koppelen. Wanneer een artikel geselecteerd is, wordt er naar een aantal steeds terugkerende thema’s gekeken en getoetst of het artikel hieraan voldoet. Enkele toetsingscriteria zijn bijvoorbeeld: kritiek op het marxisme, kritiek op de Nederlandse politiek en of er sprake is van een directe benadering. Alle artikelen inclusief de toetsingsonderwerpen zijn terug te vinden in de bijlage.

Artikelen die inhoudelijk alleen gericht zijn op het buitenland en artikelen die niet vanuit de NSB zijn opgesteld (bijvoorbeeld ingezonden brieven), zijn alleen geselecteerd als ze daadwerkelijk een toegevoegde waarde hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval als een ingezonden brief de hele voorpagina bestrijkt. Als laatste moet nog worden opgemerkt dat

⁸⁶ Te Slaa, *De NSB*, 299.

redevoeringen ook niet zijn meegenomen in de resultaten. Er verschenen regelmatig lange artikelen met daarin redevoeringen van NSB-kopstukken. Veelal waren dit geen inhoudelijke artikelen, maar louter transcripties van toespraken van bijvoorbeeld de landdagen.

De arbeiders⁸⁷

Arbeiders zijn een veelvoorkomende groep in *Volk en Vaderland*. Dit kwam mede doordat het fascisme in Nederland vooral tegen de socialistische arbeidersbeweging gekeerd was.⁸⁸ Dit komt onder andere duidelijk naar voren in het *Beginselprogramma* dat grotendeels op arbeiders was gericht. Daarbij werd ook aandacht besteed aan de rol van werkgevers. Er moest een samenwerking komen tussen arbeiders en de werkgevers om zo te komen tot een corporatieve staat, “Een harmonieuze verhouding tussen arbeid en kapitaal”.⁸⁹ Winst maken was goed, zolang het ook ten goede kwam aan de arbeiders die voor de winst hadden gezorgd. De NSB wilde, in tegenstelling tot het communisme, een klassenstrijd voorkomen. Solidariteit onder alle bevolkingsgroepen was het uitgangspunt.⁹⁰

De arbeiderspropaganda in *Volk en Vaderland* was “pittig, maar altijd correct geformuleerd”, aldus Te Slaa en Klijn.⁹¹ Wat daarbij opvalt is dat vaak werd gekozen voor een aanvallende stijl. Arbeiderspropaganda ging vrijwel altijd gepaard met felle kritiek op het communisme, kapitalisme, de sociaaldemocratie of de politieke en sociale elite. Hierbij werden felle termen gebruikt zoals “dikbuikige, proletarische kapitalisten” of “marxistischen wichelaar”.⁹² Dergelijke kritiek werd in sommige gevallen gevolgd door een stuk onderbouwing wat de NSB zelf voor ogen had. Over een 40-urige werkweek werd in *Volk en Vaderland* bijvoorbeeld gesteld dat “alléén in een nationaal-socialistischen staat de 40-urige werkweek ingevoerd kan worden als onderdeel van een weldoordachte ordening der geheele nationale productie.”⁹³ De onderbouwing was vaak kort en vaag. De ideeën van de

⁸⁷ Artikelen over arbeiders zijn gevonden met de zoektermen: arbeider en arbeiders. Algemene bevindingen zijn op basis van de artikelen die op deze wijze geselecteerd zijn. Deze artikelen zijn terug te vinden in de bijlage.

⁸⁸ R. Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam, 2012) 83.

⁸⁹ Te Slaa, *De NSB*, 127.

⁹⁰ *Ibidem*, 128.

⁹¹ *Ibidem*, 312.

⁹² ‘De roode lastertong’, *Volk en Vaderland* (19 mei 1934). ‘De parasieten op den arbeid. Het marxisme als vorm van “chantage” op het grootkapitaal’, *Volk en Vaderland* (13 april 1935).

⁹³ ‘40-urenweek? Internationalisme sluit socialisme uit’, *Volk en Vaderland* (4 november 1933).

NSB kwamen daarin wel naar voren, maar hoe dit zou worden bereikt werd niet altijd duidelijk. De kritiek die werd geuit was helder, maar de oplossing vaak niet. “Beseft dat goed, werklooze kameraad, gij zijt uitgestooten. Voor de liberale en marxistische sjacheraars op de arbeidsmarkt, is aan jou niets meer te verdienen.”⁹⁴ Het artikel stelt vervolgens dat alleen in de corporatieve staat arbeiders niet langer een loonslaaf zouden zijn, maar “een levend functionerend orgaan van een levend geheel.”⁹⁵ De ideeën van de NSB worden vooral duidelijk door wat de beweging juist niet wilde. De kritiek is in verreweg de meeste gevallen belangrijker dan de oplossing. Daardoor werd de arbeiderspropaganda in *Volk en Vaderland* vooral onderbouwd door kritiek op de huidige samenleving. De arbeiders werden volgens *Volk en Vaderland* bijvoorbeeld constant voor de keuze gesteld tussen het ‘slechte’ communisme en het ‘goede’ alternatief het nationaalsocialisme.

De onduidelijkheid omtrent de ideeën van de NSB sluit aan bij eerdere historische onderzoeken. Door verschillende historici is vaak benoemd dat de ideologie van de NSB vooral vaag was.⁹⁶ De krantenartikelen over arbeiders lijken dit beeld te bevestigen. De artikelen tonen vooral aan welke problemen de NSB signaleerde. De politieke partijen zouden bijvoorbeeld niet opkomen voor de arbeiders. “Omdat de S.D.A.P. het socialisme zorgvuldig heeft opgeofferd aan het malle marxisme, waarvan elk normaal mensch begrijpt dat het waanzin is.”⁹⁷ En de S.D.A.P. had daarbij vooral oog “voor het drijven van ordinaire parlementaire partijpolitiek.”⁹⁸ De oplossing was opnieuw simpel, bijvoorbeeld: “aan ons de taak de economie in nieuwe banen te leiden tot zij is wat zij behoort te zijn: bedrijfseconomie.”⁹⁹ In dit laatste voorbeeld wordt niet duidelijk gemaakt op welke manier de NSB dit trachtte te bewerkstelligen. Er werden louter enkele vaagheden opgegooid. “Voor ons nationaal-socialisten staat daarom niet het belang van de werknemer of kapitalist op den voorgrond, al dan niet bewust, doch dat van het bedrijf.”¹⁰⁰ In een ander artikel werd er

⁹⁴ Slaven der arbeidsmarkt. Wanneer het loon het doel van den arbeid wordt’, *Volk en Vaderland* (29 februari 1936).

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Stokes, ‘Anton Mussert and the N.S.B’, 391-392. De Jonge, *Crisis en critiek*, 207. C. van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001) 196, 209. Vossen, *vrij vissen*, 175. Pollmann, *Mussert en co*, 16-21.

⁹⁷ ‘Wij, demagogen’, *Volk en Vaderland* (16 december 1933).

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ ‘Touwtrekken in de economie... totdat werknemers en werkgevers elkaar ontmoeten in het bedrijf’, *Volk en Vaderland* (4 februari 1933).

¹⁰⁰ Ibidem.

kritiek geuit op de vele Belgische medewerkers in Nederlandse sigarenfabrieken die propageerden met “Nederlandsch fabricaat”.¹⁰¹ In het artikel werd onder andere afgevraagd hoe het zat met de verhouding tussen Nederlandse en buitenlandse werknemers in andere branches en streken. Dit werd gevolgd door de oproep “arbeiders wordt lid! Helpt ons groeien, opdat het Nederlandsche Fabrikaat spoedig de werkelijke vrucht zij van Nederlandschen arbeid!”¹⁰² Dit artikel is een voorbeeld, waarbij de ideeën van de NSB minder vaag waren. De basis van het artikel is het uiten van kritiek, maar wel met een duidelijke boodschap. Het werd vooral duidelijk dat de NSB probeerde de arbeiders aan te spreken door te stellen dat zij zouden zorgen voor voldoende werk en bovendien zouden opkomen voor het belang van de Nederlandse arbeiders. De beweging zou zorgen voor passend werk waarbij bedrijfswinsten ook ten goede zouden komen aan arbeiders. De NSB was daarbij niet per definitie tegen internationale samenwerking, zolang het maar niet ten koste ging van de Nederlandse arbeider.

De ‘bonzen’ kregen ook veel kritiek in *Volk en Vaderland*. Zij zouden arbeiders misbruiken voor eigen gewin. “Wordt er één sigaar op de bureau’s gerookt die de heeren zelf betalen?”¹⁰³ De arbeiders worden in dit artikel op een directe manier benaderd als “kameraden-arbeiders”. Er wordt kritiek geuit op het N.V.V. (Nederlandse Verbond van Vakverenigingen) dat niet op zou komen voor de arbeiders. “De meeste uwer zijn mensen met hart en gemoed, die idealen bewaard hebben en koesteren, die graag mee willen bouwen aan een nieuwe betere maatschappij? Werdt gij niet daarom eens lid der S.D.A.P.?”¹⁰⁴ De NSB probeerde arbeiders te overtuigen, door vooral de huidige maatschappij te bekritisieren. Het patroon dat zich hier aftekent keert steeds terug. Na de kritiek werd een oproep gedaan om op de NSB te stemmen. Vaak werd er verwezen naar het partijprogramma en ontbreekt een duidelijke argumentatie. Echter, zeggen de artikelen vaak wel iets over de intenties van de NSB, al kan dit erg vaag zijn.

Arbeiders die op de NSB stemden werden ‘bewust’ en ‘verstandig’ genoemd. Dit komt met name naar voren in de artikelen waarbij het communisme of het socialisme werden bekritisieerd. Arbeiders met een gezond verstand zouden nooit voor dergelijke

¹⁰¹ ‘Ons Nederlandsch fabricaat’, *Volk en Vaderland* (17 juni 1933).

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ ‘Aan de arbeiders I’, *Volk en Vaderland* (3 februari 1934)

¹⁰⁴ Ibidem.

bewegingen kiezen. Op deze manier probeerde de NSB enerzijds de arbeiders aan te moedigen op de partij te stemmen en anderzijds de arbeiders ervan te overtuigen dat andere 'arbeiderspartijen' niet de belangen van de arbeiders behartigden. Arbeiders die op de NSB stemden waren immers "brave kiezers".¹⁰⁵

Er werd niet alleen afzonderlijk kritiek geuit op allerlei politieke partijen, stromingen en de Nederlandse samenleving. In *Volk en Vaderland* werd al deze kritiek ook gebundeld. "De arbeiders, die meenden door het marxisme van het kapitalisme te zullen worden bevrijd, zijn bedrogen uitgekomen. Zij zijn eenvoudig van den liberalen wal in den marxistischen sloot geraakt. Het marxisme is overal de beste steun voor het kapitalisme gebleken."¹⁰⁶ Door dergelijke retoriek probeerde de NSB aan te tonen dat een groot deel van de Nederlandse samenleving de positie van de arbeiders niets aanging.

Wat opvalt aan de artikelen is dat er met name gesproken wordt over de arbeiders. De arbeiders zijn het onderwerp, maar niet de direct aangesproken groep. In enkele gevallen werden arbeiders wel direct benaderd. Daarbij werd gebruik gemaakt van bijvoorbeeld de term "kameraden-arbeiders".¹⁰⁷ Hiermee wilde de NSB aantonen dat zij zich volledig achter de arbeiders schaarde. Te Slaa en Klijn merkten op dat de arbeiderspropaganda in *Volk en Vaderland* "soms zelfs een beetje academisch" was.¹⁰⁸ De artikelen waren niet bedoeld om arbeiders te overtuigen van de NSB-standpunten, maar eerder voor een breed publiek en de NSB-leden. In pamfletten gericht aan arbeiders werd bijvoorbeeld een heel andere taal gesproken.¹⁰⁹ Dit schept het beeld dat arbeiderspropaganda in *Volk en Vaderland* bedoeld was om de lezers te overtuigen van de standpunten rondom de arbeiders. Onder de artikelen waarin arbeiders het hoofdonderwerp waren, werd soms ook afgesloten met een directe benadering naar NSB-leden. "Nationaal-socialisten! Gij hebt een schoone taak te vervullen!"¹¹⁰ Het waren de NSB'ers die arbeiders zouden moeten overtuigen met de argumentatie die gegeven werd in *Volk en Vaderland*.

¹⁰⁵ 'Wij, demagogen', *Volk en Vaderland* (16 december 1933).

¹⁰⁶ 'Kapitalisme der S.D.A.P.. De arbeiderspers speculeert op de kapitalistische mentaliteit', *Volk en Vaderland* (19 januari 1935).

¹⁰⁷ 'Aan de arbeiders I', *Volk en Vaderland* (3 februari 1934)

¹⁰⁸ Te Slaa, *De NSB*, 312.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ 'De weg tot welvaart', *Volk en Vaderland* (25 februari 1933).

Geconcludeerd kan worden dat arbeiders zich waarschijnlijk in de meeste gevallen niet aangesproken voelden door de artikelen in *Volk en Vaderland*. Het weekblad toonde vooral veel voorbeelden van allerlei partijen die niet op zouden komen voor de arbeiders. In *Volk en Vaderland* werd aangetoond hoe de arbeiders werden verwaarloosd in de maatschappij. Het doel was daarbij om de lezers bewust te maken dat de NSB wel opkwam voor de belangen van de arbeiders. De ideeën die de beweging daarover had bleven vaag en kwamen vaak rechtstreeks uit het *Beginselprogramma*. Waar deze artikelen echter wel meer duidelijkheid over verschaffen, is waar de punten in de het *Beginselprogramma* precies op gericht waren. De kritiek van de partij op de samenleving komt duidelijk naar voren in de arbeiderspropaganda. Het maakt duidelijk waarom de NSB hervormingen wilde doorvoeren. Over de uitvoering van deze hervormingen werd echter weinig duidelijk.

De boeren¹¹¹

In *Volk en Vaderland* werd evenveel aandacht gewijd aan de boeren als aan de arbeiders.¹¹² Toch leken de boeren in eerste instantie een groep waar de NSB niet de pijlers op richtte. In het *Beginselprogramma* werden boeren en de ideeën van de NSB over de landbouw geen enkele keer benoemd. In *Volk en Vaderland* wordt echter in de artikelen wel vaker enige vorm van onderbouwing van de NSB-standpunten over de boerenbevolking gegeven dan over de arbeiders. In *Volk en Vaderland* geeft de NSB ook toe (nog) geen landbouwprogramma te hebben. “En zult gij vragen: N.S.B., wat is Uw landbouwprogram? Wij hebben nog geen landbouwprogram.”¹¹³

De NSB had een goede band met de boerenbonden. Dit verklaart mede de vele artikelen gericht aan de boerenbevolking. Veel artikelen die betrekking hadden tot de landbouw werden geschreven door K.O. Kruizinga.¹¹⁴ Hij was zowel lid van Landbouw en Maatschappij als van de NSB. Hierdoor was hij een verbindende factor voor beide bewegingen. Kruizinga vond de NSB de beste bondgenoot die boeren konden hebben,

¹¹¹ Artikelen over boeren zijn gevonden met de zoektermen: Boeren, boer, landarbeider, landarbeiders, tuinder, tuinders, landbouwer, landbouwers en boerenstand. Algemene bevindingen zijn op basis van de artikelen die op deze wijze geselecteerd zijn. Deze artikelen zijn terug te vinden in de bijlage.

¹¹² Er zijn 144 artikelen geselecteerd over ‘boeren’ en 141 over ‘arbeiders’.

¹¹³ ‘De nationaal-socialistische beweging en de landbouw’, *Volk en Vaderland* (15 juli 1933).

¹¹⁴ Te Slaa, *De NSB*, 305-306.

omdat de beweging het programma van de boerenbonden volledig steunde. “Wèl echter hebben wij het programma der Boerenbonden volledig onderschreven. Het toekomstige landbouwprogramma der N.S.B. zal dus zeker in overeenstemming zijn met het programma der Boerenbonden.”¹¹⁵ De goede relatie tussen de boerenbonden en de NSB kwam mede doordat de NSB een belangrijk rol toedichtte aan de boerenbonden binnen de nieuw te creëren gemeenschap. “Wij willen gaarne, dat gij gaat toetreden als lid der N.S.B., om ons te helpen, maar laat dit niet ten koste van het lidmaatschap der Boerenbonden gaan, zij immers vormen in den fascistischen staat de corporatie van werkgevers in het landbouwbedrijf.”¹¹⁶

Andere auteurs waren E.J. Roskam, Reydon en Van Houten. Te Slaa en Klijn merken op dat al deze schrijvers op hun eigen manier radicaal waren.¹¹⁷ Zij hingen de ‘volkse’ gedachte aan en waren sterk georiënteerd op het Duitse Nationaalsocialisme. Te Slaa en Klijn concluderen dat de ‘volkse’ beweging binnen de NSB daarom ook met name werd aangevoerd vanuit de landbouwpropagandisten. Kruizinga zou om zijn argumenten kracht bij te zetten regelmatig naar Nazi-Duitsland verwijzen. Kijkend naar de artikelen in *Volk en Vaderland* waarbij Duitsland als voorbeeld werd genomen, moet dit worden genuanceerd.¹¹⁸ Het verwijzen naar Duitsland als voorbeeld in de boerenpropaganda komt voor, maar is gering.

De artikelen tonen veel gelijkenissen met die over arbeiders. Er wordt vaak gesproken over de boeren, maar niet direct tegen de boeren. Wat daarbij opvalt is dat de artikelen vaker een onderbouwing geven van de standpunten. Voor een beter beeld over het beoogde landbouwbeleid van de NSB is *Volk en Vaderland* derhalve geschikte bron. Ook bevatten vrijwel alle artikelen een vorm van kritiek. Bij arbeiders was deze kritiek vaak gericht tegen het marxisme, de Nederlandse politiek, het kapitalisme en de vakbonden. Bij de boeren was sprake van eenzelfde soort kritiek, alleen was de kritiek veel meer gericht op de Nederlandse politiek en het kapitalisme. Kritiek op het marxisme was aanwezig, maar beperkt. Er werd meestal geen uiteenzetting gegeven waarom het marxisme slecht was,

¹¹⁵ ‘De nationaal-socialistische beweging en de landbouw’, *Volk en Vaderland* (15 juli 1933).

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Te Slaa, *De NSB*, 939.

¹¹⁸ Slechts in 10 van de 143 artikelen werd naar Duitsland verwezen. In de voetnoot van Te Slaa en Klijn is bovendien te zien dat zij slechts naar 2 artikelen in *Volk en Vaderland* verwijzen en daar het argument aan koppelen dat Kruizinga regelmatig naar Nazi-Duitsland verwees. Zie: Te Slaa, *De NSB*, 390 en 856.

zoals dat bij de artikelen gericht aan de arbeiders wel vaak voorkwam. Het waren in de context van de boeren vaak kleine bespottingen of scheldwoorden. Zo werden Kamerleden die tegen de kritiek van de NSB waren omtrent een reclame over Blue Band “margarine-marxisten” genoemd.¹¹⁹ Ook werden bijvoorbeeld regelmatig artikelen uit “de roode pers” behandeld.¹²⁰ Met de term ‘rood’ werd zowel gedoeld op het marxisme als op het socialisme, afhankelijk van de context. Overigens was de SDAP ook marxistisch, aldus de artikelen in *Volk en Vaderland*. Marxistische ideeën hadden ook rond 1933 nog steeds invloed binnen de SDAP, dus de kritiek van de NSB was in dat opzicht niet geheel onterecht.¹²¹ Marx was nog altijd een belangrijke inspiratiebron voor de SDAP, maar de partij werd steeds gematigder om aansluiting te vinden bij de Nederlandse politiek. Daarbij was een revolutie rond de jaren dertig ook uitgesloten.¹²²

De artikelen over boeren bevatten vaak dezelfde soort onderwerpen. In de artikelen werd vaak kritiek geuit op de Nederlandse politiek. Mussert vond onder andere dat er te weinig landbouwgrond was in Nederland. Dit zou uiteindelijk tot grote problemen kunnen leiden, waar de politiek medeverantwoordelijk voor was.¹²³ De politieke partijen zouden niet achter de boeren staan. De NSB vond dat boeren zeggenschap moesten krijgen over hun eigen landbouwgrond. “Een boer kan eigenaar zijn van den grond, dien hij gebruikt of bewerkt. In 50 van de 100 gevallen is hij dat niet.”¹²⁴ De NSB wilde “boerenland in boerenhand” om landbouwgrond als beleggingsobject te stoppen.¹²⁵ De boeren hadden een belangrijke rol binnen de te creëren volksgemeenschap. Zij zorgden voor de productie van voedsel en stonden daarom volgens de NSB aan de basis van de volksgemeenschap en de nieuwe corporatieve staat. “Wij willen bovendien de belangen van den landbouw in de corporatieve staat door de deskundige landbouwers zelf laten behartigen.”¹²⁶ De artikelen gingen vooral over de plaats van de boer binnen de samenleving en wat zij van de NSB konden verwachten. “Het nationaal-socialisme (...), kan den boerenstand bieden wat het

¹¹⁹ ‘De “Blue Band”-reclame. De minister weigert een onderzoek. Toegejuicht door de margarine-marxisten’, *Volk en Vaderland* (7 maart 1936).

¹²⁰ ‘Tevreden boeren. Ze bestaan in de verbeelding van het Hekelveld’, *Volk en Vaderland* (6 juli 1935).

¹²¹ Hartmans, *Vijandige broeders*, 133.

¹²² *Ibidem*, 38-43.

¹²³ G. Von Frijtag Drabbe Künzel, ‘Germanje’: Dutch empire-building in Nazi-occupied Europe’, *Journal of Genocide Research*, Vol. 19, No. 2 (2017) 240-257, aldaar 243.

¹²⁴ ‘Boerenland in boerenhand’, *Volk en Vaderland* (17 maart 1934).

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ ‘Naar het nationaal-socialisme! Een sociale en politieke noodzakelijkheid’, *Volk en Vaderland* (22 juli 1933).

demo-liberalisme niet vermag: boereneer-volkseer, boerenland in boerenhand, boerenwelvaart – volkswelvaart, de Nederlandsche markt voor Nederlandsche producten.”¹²⁷ Door dergelijke artikelen werd steeds duidelijker welke ideeën de NSB had rondom landbouwbeleid en trachtte de NSB een positieve indruk achter te laten bij de boerenbevolking.

Ook op andere manieren werd de aandacht van de boer getrokken. Er werd gespeeld met het idee dat alle boeren altijd al voorstander waren geweest van een fascistische staat. “Grond, waarop uw voorvaderen bijeenkwamen, gedragen door dezelfde beginselen van volksgemeenschap en leiderschap, die het nationaal-socialisme in dezen tijd wil verwerkelijken.”¹²⁸ Het boerenleven werd verheerlijkt en de boerenbevolking werd omschreven als dragende kracht van het volk. Zij zorgden immers voor de productie van voedsel. Het verwijzen naar het verleden kwam overigens vaker voor binnen nationaalsocialistische bewegingen. De situatie waarin de samenleving verkeerde was zorgwekkend en daarbij werd verlangend teruggekeken naar het glorieuze verleden.¹²⁹ Een tactiek die overigens niet alleen bij de boerenstand werd toegepast, maar ook bij alle andere groepen.

De boerenpropaganda in *Volk en Vaderland* verkondigde naar mate de tijd vorderde steeds meer het bloed-en-bodemdenken. Dit bloed-en-bodemdenken was afkomstig van de Duitse NSDAP ideoloog Darré. Daarbij was het belangrijk dat de boerenstand het land in eigen bezit had en beschermd werd tegen de industrialisatie en verstedelijking.¹³⁰ Omdat in Duitsland de boerenpropaganda succesvol was, volgde de NSB dit voorbeeld. Eind 1933 kreeg de afdeling Propaganda bovendien de instructie om de focus te leggen op de boerenstand. In *Volk en Vaderland* was dit duidelijk terug te zien in het aantal artikelen die verschenen vanaf 1934. In 1933 verscheen af en toe een landbouw gerelateerd artikel, terwijl dit vanaf 1934 bijna wekelijks het geval was.¹³¹ Wel moet daarbij worden opgemerkt

¹²⁷ ‘De roepstem van het nationaal-socialisme en de rust der politieke leiders. Waar de boerenstand verlangend naar uitziet’, *Volk en Vaderland* (4 januari 1936).

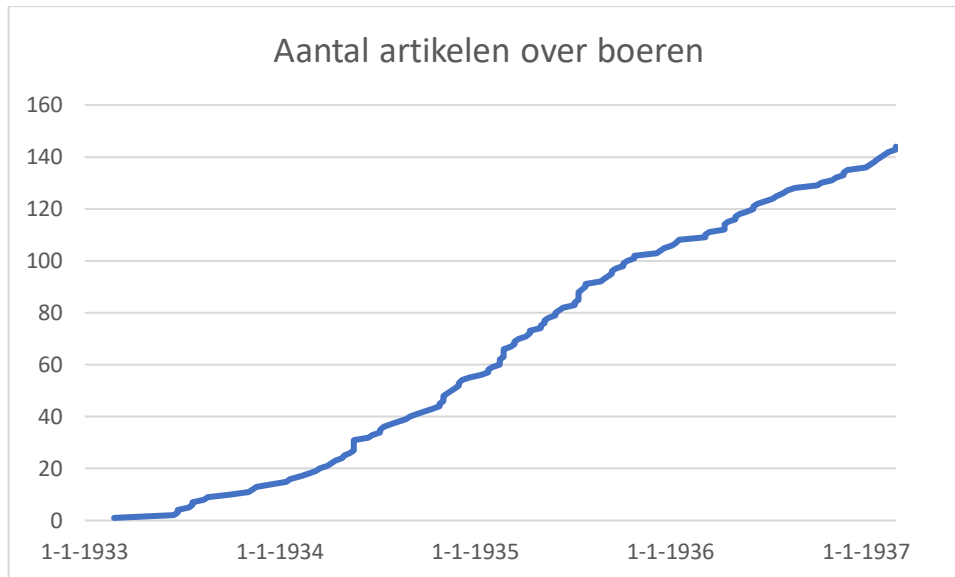
¹²⁸ ‘Boeren te hoop gedreven. Geknechten op den vrijen grond der voorgeslachten’, *Volk en Vaderland* (10 juli 1936).

¹²⁹ N. Kunkeler, ‘Narratives of decline in het Dutch national socialist movement, 1031-1945’, *The historical journal*, Vol 61. Nr. 1 (2018) 205-225, aldaar 213-217.

¹³⁰ Te Slaa, *De NSB*, 384-385.

¹³¹ In 1933 verschenen 14 artikelen, dit nam in 1934 toe naar 40. Het complete overzicht is te vinden in de bijlage.

dat pas vanaf eind 1933 *Volk en Vaderland* in pagina-omvang toenam, waardoor er plaats was voor meer artikelen.¹³² Een dergelijke toename in het aantal artikelen is ook te zien bij alle andere groepen.

Figuur 1: Het aantal artikelen over boeren in *Volk en Vaderland*.

Binnen de NSB was E.J. Roskam de specialist wat betreft de bloed-en-bodemideeën binnen de beweging. Hij schreef regelmatig artikelen in *Volk en Vaderland* en was bovendien zelf ook een boerenzoon. In de artikelen verheerlijkte hij het boerenleven en zou kapitalisme en globalisering geleid hebben tot het einde van de “hegemonie van het blanke ras.”¹³³ De boerenpropaganda ging hiermee de ‘volkse’ kant op en er vond al vroegtijdig een radicalisering plaats.

De NSB ontwikkelde in de beginjaren een duidelijk plan en heldere ideeën over het landbouwbeleid. Wat betreft ideologische vaagheid laat de boerenpropaganda in *Volk en Vaderland* een ander beeld zien. De NSB presenteerde zich als boerenpartij en onderhield goede banden met de boerenbonden. De meeste focus werd in *Volk en Vaderland* dan ook

¹³² Tot eind 1933 hadden uitgaven een omvang van 4 tot 6 pagina’s. Dit aantal verdubbelde rond 1934 en bleef schommelen tussen de 8 en 12 pagina’s. Zie bijvoorbeeld: *Volk en Vaderland*, jrg. 1, nr. 26 (1 juli 1933). Deze uitgave bestaat uit 4 pagina’s waarvan de laatste pagina geen artikelen bevat. *Volk en Vaderland*, jrg. 2, nr. 1 (6 januari 1934) bevat bijvoorbeeld 10 pagina’s.

¹³³ Te Slaa, *De NSB*, 388-389. Zie ook: ‘De grondslagen eener nieuwe maatschappij’, *Volk en Vaderland* (14 april 1934).

op de boeren gelegd. De boeren waren voor de NSB een grote potentiële groep kiezers die bovendien ook hard waren getroffen door de crisis. Veel boeren hadden schulden en hoge hypotheek op de landbouwgrond, waar de NSB handig op inspeelde. Voor de boeren was de NSB een aantrekkelijk alternatief die daadwerkelijk opkwam voor hun belangen. De NSB wist relatief veel stemmen te winnen in agrarische gebieden, maar was in absolute aantallen het grootst in de grote steden van Noord- en Zuid-Holland.¹³⁴ De historicus Dam noemde de NSB zelfs een “Hollandse beweging”, vanwege het grote aandeel stemmen dat de NSB wist te verwerven in de grote steden.¹³⁵ Toch heeft de boerenpropaganda zin gehad en stemden veel boeren die hard waren getroffen door de crisis op de NSB in 1935. Kijkend naar percentages werd de NSB het grootst in agrarische gebieden. Het beeld dat de NSB vooral een arbeiderspartij was, kan worden ontkracht. De NSB was populair in de agrarische regio’s en richtte zich in *Volk en Vaderland* nadrukkelijk op de boeren.

De middenstand¹³⁶

Een andere groep die met enige regelmaat werd benoemd in *Volk en Vaderland* was de middenstand. Uitgebreide artikelen waarbij de middenstand centraal stond, kwamen veel minder voor dan artikelen over arbeiders en boeren. Toch is het een interessante groep om nader te bestuderen. Het is bovendien een groep die apart werd benoemd door de NSB en paste in de inrichting van de maatschappij volgens de NSB. Ook was het een groep waar de NSB voor opkwam. In *Volk en Vaderland* liet de NSB zich positief uit over middenstanders.

De middenstand is een groep die zich niet eenvoudig laat beschrijven. Het was een groep bestaande uit verschillende beroepsgroepen die zich bevond in de ruimte tussen de arbeiders en de rijkste lieden van de samenleving. Met name kleine ondernemers en zelfstandigen maakten deel uit van de middenstand. In *Volk en Vaderland* werden bijvoorbeeld boeren ook tot de middenstand gerekend. “De gehele middenstand en voornamelijk, die van het platteland, wier bestaan staat en valt met den boer, ze zullen hij

¹³⁴ Flap, ‘De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging’, 27.

¹³⁵ Dam, *De NSB en de kerken*, 41.

¹³⁶ Artikelen over de middenstand zijn gevonden met de zoektermen: middenstand, middenstander, middenstanders, winkelier en winkeliers. Algemene bevindingen zijn op basis van de artikelen die op deze wijze geselecteerd zijn. Deze artikelen zijn terug te vinden in de bijlage.

hoopen overgaan tot de N.S.B. ondanks leugen en verdachtmaking.”¹³⁷ Een andere groep middenstanders waar de NSB met enige regelmaat over schreef zijn de winkeliers. Voor de groep middenstanders is dan ook gekozen om de zoektermen te beperken tot middenstand en winkeliers. Bovendien benoemd *Volk en Vaderland* de groep middenstanders vaak, ook in combinatie met winkeliers, waardoor het overbodig is uit te wijken naar een tiental andere beroepsgroepen die slechts marginaal voorkomen in de artikelen.

Net als bij de boeren ontbreekt ook de middenstand in het *Beginselprogramma*. Uit *Volk en Vaderland* wordt eveneens niet duidelijk wat concreet de ideeën van de NSB waren over de middenstand. De groep wordt vooral omschreven als slachtoffer van het grootkapitaal en slechte politieke besluiten. “Inmiddels wordt de middenstand langzaam maar zeker tusschen grootkapitaal en roode coöperaties fijngeknepen.”¹³⁸ Alleen uit de kritiek die de NSB uitte richting het grootkapitaal wordt duidelijk dat de partij opkwam voor de middenstand. Zo werd in *Volk en Vaderland* gesteld dat het geven van korting door winkeliers onmogelijk was. “Men bedenkt niet, dat het geven van korting voor den bona-fide winkelier eenvoudig niet mogelijk is zonder zijn gezin schade te doen.”¹³⁹ De overheid moest optreden tegen het “geknoei” met kortingen en de handel van de middenstanders beschermen.

In Duitsland was de NSDAP succesvol in het winnen van stemmen onder de middenstanders. In 1930 kwam twee vijfde van alle stemmen op de partij uit de middenstand.¹⁴⁰ De NSB volgde in dit opzicht de NSDAP door ook propaganda te voeren voor de middenstand. Grote warenhuizen moesten worden gemeden en het kopen van producten bij de lokale winkeliers werd aangemoedigd. “Naast den winkelier verrijst op een dag een filiaal van de een of andere groote onderneming. Op den dag van opening kan de winkelier wel sluiten: vroeg of later werkt de filiaalzaak hem er onder.”¹⁴¹ De kleine winkeliers konden niet op tegen het grootkapitaal. “Warenhuizen verleen en allerlei faciliteiten, bezorgen tot diep in de provincie, laten extra-treinen lopen tegen St. Nicolaas.

¹³⁷ ‘De boodschap der velden’, *Volk en Vaderland* (24 juni 1933).

¹³⁸ ‘De verdrukte middenstand. Het kwaad der warenhuizen’, *Volk en Vaderland* (26 mei 1934).

¹³⁹ ‘Kortingsjagers. Het uitlokken van geknoei met den vasten prijs. De middenstand de dupe’, *Volk en Vaderland* (27 april 1935).

¹⁴⁰ Te Slaa, *De NSB*, 307.

¹⁴¹ ‘De nood van den middenstand. Geen hulp, maar een fooi van twee rijksdaalders’, *Volk en Vaderland* (2 december 1933).

Treinen die door de met verlies werkende Ned. Spoorwegen betaald worden van de belastinggelden van den middenstand!”¹⁴²

Een echte onderbouwing van de standpunten was niet nodig. Het duidelijk maken *in Volk en Vaderland* dat de NSB streed voor de lokale ondernemers is duidelijk genoeg voor de middenstanders om zich gewaardeerd en gesteund te voelen. Dit verklaart ook de vele artikelen in *Volk en Vaderland* waarin de middenstand slechts een enkele keer benoemd werd. Deze artikelen gingen niet over de middenstand, maar een korte benoeming toonde aan dat de NSB ook de middenstand een warm hart toedroeg. NSB-leden werden bijvoorbeeld regelmatig opgeroepen om lokaal producten te kopen. Bovendien bevatten veel artikelen kritiek gericht op het grootkapitaal, wat de middenstanders aansprak.

Ondanks dat de NSB zijn pijlers in *Volk en Vaderland* niet richtte op de middenstand, was het wel de middenstand die zich aangetrokken voelde tot de NSB. Daar was niet veel voor nodig. Middenstanders waren bij uitstek de groep die zich aangetrokken voelden tot het fascisme. “Haar positie tussen kapitaal en arbeidersklasse maakt het haar bovendien gemakkelijk haar eigen belang te identificeren met het algemeen belang. Zo gaat zij de redding verwachten van een *sterke staat*, die de strijd tussen kapitaal en arbeid onderdrukt.”¹⁴³ Wanneer de artikelen in *Volk en Vaderland* op deze manier worden benaderd, dan valt er ook wat voor te zeggen dat de middenstand zich aangesproken voelde in de artikelen over arbeiders. Daarin werd constant duidelijk gemaakt dat de NSB tegen het marxisme en het grootkapitaal was en een sterke staat wilde bewerkstelligen. Het lijkt alsof de middenstand een marginaal aangesproken groep was in *Volk en Vaderland*, maar vanuit een dergelijke invalshoek zal het merendeel van de artikelen de middenstand wel degelijk hebben aangesproken. Dit verklaart tegelijk waarom de arbeiderspropaganda in *Volk en Vaderland* ‘academische’ trekjes had. Deze propaganda was net zo goed, of wellicht wel meer, voor middenstanders bedoeld.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ De Jonge, *Crisis en critiek*, 11.

De radicalisering in *Volk en Vaderland*

In de literatuur worden de jaren 1935-1937 gezien als ideologisch kantelpunt. De NSB radicaliseerde tussen deze periode door onder andere het bloed-en-bodemdenken dat zijn intrede deed. Te Slaa en Klijn merken op dat de NSB in eerste instantie vooral radicaal was achter de schermen, maar dat de beweging dit probeerde te verhullen voor de buitenwereld.¹⁴⁴ In *Volk en Vaderland* verschenen vanaf 1934 steeds meer artikelen die zich begaven op het terrein van de rassenleer. Zij zien 1935 als keerpunt, aangezien toen in *Volk en Vaderland* voor het eerst openlijk werd gepleit voor een blanke kolonisatie van Nieuw-Guinea.¹⁴⁵ De 'volkse' groep binnen de NSB kreeg de overhand, waardoor onder andere rassenleer steeds normaler werd.

De vraag is in hoeverre dit alles is terug te zien in de artikelen gericht aan arbeiders, boeren en de middenstand. Immers wordt in dit onderzoek de ideologie van de NSB benaderd vanuit *Volk en Vaderland*. De artikelen tonen een ander beeld dan de literatuur doet vermoeden. Er wordt bijvoorbeeld na 1935 wat betreft hoeveelheid niet meer of minder verwezen naar Duitsland of Italië als voorbeeld, terwijl volgens Havenaar de nadruk na 1935 meer kwam te liggen op Europese geestverwante bewegingen.¹⁴⁶ Dit kan uiteraard te maken hebben met de selectie van de artikelen, maar desalniettemin is het een opvallend gegeven. Blijkbaar probeerde de NSB de lezers er nog steeds van te overtuigen dat het vooral een Nederlandse beweging was.

Gezien de artikelen in *Volk en Vaderland* overwegend kritisch en negatief zijn ten opzichte van de gehele Nederlandse samenleving is het beeld dat Te Slaa en Klijn scheppen logischer. De NSB was al radicaal vanaf het begin en probeerde dat zoveel mogelijk binnenskamers te houden. Met radicaal wordt in dit opzicht niet per definitie bedoeld op de aanwezigheid van racisme. Het gaat daarbij om de felheid van de artikelen, waarin veelal woorden werden gebruikt die als onfatsoenlijk kunnen worden beschouwd. De NSB probeerde over te komen als nette, goed georganiseerde beweging, maar in *Volk en Vaderland* was veel plaats voor scheldpartijen tegenover met name het marxisme en de Nederlandse politiek.

¹⁴⁴ Te Slaa, *De NSB*, 782

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 52.

Ook de manier waarop de NSB in *Volk en Vaderland* propaganda voerde doet opnieuw denken aan de aanpak van de nazi's in Duitsland. In Duitsland was Hitler inmiddels aan de macht en hij moest kritiek op zijn beleid verdedigen. Duitsland had het net als overige Europese landen zwaar met de economische crisis en Hitler moest de schuld ergens op afschuiven. Hij koos de joden als zondebok voor de situatie waarin Duitsland verkeerde.¹⁴⁷ De situatie in Duitsland kan geenszins worden vergeleken met die in Nederland. De NSB bevond zich in een totaal andere positie, waarbij de schuld voor de slechte economische situatie kon worden afgeschoven op de politiek. Daarbij werd de gevestigde orde er onder andere voor verantwoordelijk gehouden dat zij de 'verdeeldheid' in Nederland in stand hielden. In plaats van racistische motieven te voeren leverde de NSB met name kritiek op de 'hokjesgeest'.

De radicalisering van de NSB is een feit, maar kan, wanneer de vergelijking met Duitsland wordt gemaakt, ook worden genuanceerd. In Duitsland was de ideologie van de nazi's gebaseerd op rassenleer. Binnen de NSB nam dit aspect wel degelijk toe, maar in de beginperiode was het vrijwel geheel afwezig. De NSB richtte zich vooral op de situatie in Nederland en gaf daar andere politieke partijen en stromingen de schuld van. Dit heeft vervolgens geleid tot een toenemende isolering van de partij, doordat de gevestigde politieke partijen en de kerken de NSB steeds meer gingen uitsluiten. Hierdoor radicaliseerde de NSB steeds verder. In *Volk en Vaderland* werd steeds meer afgegeven op de uitsluiters. In het volgende hoofdstuk zal dit nog duidelijker naar voren komen.

¹⁴⁷ Welch, 'Nazi propaganda and the Volksgemeinschaft', 236-237.

Hoofdstuk 3: De benadering van christelijke gelovigen in *Volk en Vaderland*

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe de NSB christelijke gelovigen benaderde in *Volk en Vaderland*. Christelijke gelovigen vormden een grote groep binnen ‘verzuild’ Nederland. Deze groep is grofweg te verdelen in katholieken en protestanten. Wanneer er over de katholieke ‘zuil’ wordt gesproken, betreft dat leden van de Rooms-Katholieke Kerk.¹⁴⁸ De protestantse ‘zuil’ bestond uit een aantal kleinere ‘deel zuilen’. Allereerst was er de Gereformeerde Kerk, waar een streng calvinistische leer werd nageleefd. Ten tweede was er de Nederlands Hervormde Kerk, die vrijzinniger was dan de Gereformeerde Kerk. Als laatste waren er nog kleinere afsplitsingen die orthodoxer waren.¹⁴⁹ De NSB maakte ook onderscheid tussen de protestantse groepen, maar probeerde deze groepen ook als geheel aan te spreken. Dit was geheel in lijn met de standpunten van de NSB omtrent religie.

De christelijke gelovigen

Over religie had de NSB een aantal heldere standpunten. Het *Beginselprogramma* stelde dat “Volledige godsdienst- en gewetensvrijheid, met bescherming van den christelijken godsdienst voor het in Europa gelegen deel van het rijk” moest worden bewerkstelligd.¹⁵⁰ Daarbij was de NSB fel tegen politieke bemoeienis van religieuze instanties. Confessionele politieke partijen zouden het “geestelijk en zedelijk welzijn van het geheele volk” niet kunnen bevorderen.¹⁵¹ Daarom moesten kerk en staat gescheiden worden. “Zij, die den godsdienst willen misbruiken ter bereiking van politieke doeleinden, zijn de heerschzuchtigen of de fanatici, voor wie, in wezen der zaak, niets heilig is.”¹⁵²

De NSB kwam op voor de christelijke gelovigen, ondanks dat in het *Beginselprogramma* nadrukkelijk ook werd gesproken over andere geloven. In Nederland waren “vele verscheidenheden van het Protestantisme, het Catholiscisme, het Jodendom, het Mohamedanisme enz.”¹⁵³ Het is ook veelzeggend dat religie onder het hoofdstuk ten

¹⁴⁸ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 28.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ NSB. *Beginselprogramma met toelichting*, 32.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ibidem.

aanzien van cultuur viel. Hiermee maakte de NSB duidelijk dat, met name de christelijke godsdienst, in cultureel opzicht onderdeel was van de Nederlandse maatschappij. Religie zou in de volksgemeenschap vooral een culturele betekenis hebben en moest om deze reden ook worden beschermd. Dit wil overigens niet zeggen dat de NSB geen waarde hechtte aan religie en het louter zag als onderdeel van de Nederlandse cultuur. Dit wordt met name duidelijk uit de artikelen in *Volk en Vaderland*, waarin ook inhoudelijk op religieuze aspecten werd ingegaan. Er werd getracht aan te tonen dat de NSB niet in strijd was met enige religie, door bijvoorbeeld overeenkomsten te tonen. “Desalniettemin zal hij, die vrij en eerlijk hierover denkt, moeten beamen, dat de N.S.B. in vele opzichten hetzelfde beoogt als de Katholieke Leerstukken op sociaal gebied: de encyclieken ‘Rerum Novarum’ en ‘Quadragesimo Anno’, althans voor zoover de verwezenlijking daarvan in een heterogeen-religieuze staatseenheid mogelijk is.”¹⁵⁴ Er werd in *Volk en Vaderland* uitleg gegeven waarom nationaalsocialisme en religie goed samengingen. “Het nationaal-socialisme is een eigen levens- en wereldbeschouwing, welke niet tegen de christelijke ingaat en er evenmin parallel mee loopt, maar juist zijn diepste wezen uit het “Christendom” ontleent.”¹⁵⁵

Religie is altijd een lastig punt geweest voor de NSB. Aan de ene kant was de beweging fel gekeerd tegen de confessionele politieke partijen, die religie misbruikten voor politieke doeleinden. Aan de andere kant wilde de NSB ook niet de kerken tegen zich in het harnas jagen. De kritiek was niet religieus van aard, maar gericht op de politiek en hoge geestelijke leiders die dergelijke praktijken toestonden. Omdat het *Beginselprogramma* nog erg vaag was, kwam er ook kritiek vanuit kerkelijke kringen. De NSB zou een bedreiging zijn voor het voortbestaan van kerkelijke organisaties, omdat de staat boven de kerk zou komen te staan. Hiermee werd de grondslag van de ‘verzuiling’ aangetast.¹⁵⁶

In eerste instantie streefde de NSB naar een overeenkomst met de katholieke kerk. In Italië was het de fascistten gelukt om een Concordaat te sluiten met het Vaticaan en de NSB wilde hetzelfde bewerkstelligen.¹⁵⁷ Alle pogingen mislukten, waardoor de NSB zich meer ging richten op protestanten. De staatsleer werd aangepast zodat deze acceptabel zou worden

¹⁵⁴ ‘R.K. volksgenooten! Mogen, ja sterker, moeten wij de N.S.B. steunen?’, *Volk en Vaderland* (22 juli 1933)

¹⁵⁵ ‘De verhouding tusschen Christelijk geloof en Nationaal-Socialisme’, *Volk en Vaderland* (18 april 1936).

¹⁵⁶ Dam, *De NSB en de kerken*, 63.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 53.

voor protestantse christenen.¹⁵⁸ Het is opmerkelijk dat de NSB eerst partij koos voor de katholieken en na mislukte pogingen ook de pijlers ging richten op protestanten, terwijl de partij vooral voor een scheiding van kerk en staat was. Het lijkt een doordachte keuze te zijn geweest om eerst verbinding te zoeken met de katholieke kerk. Italië, als grootste succesvolle fascistische staat, werd gevolgd met het idee dat de NSB er ook in zou slagen om tot een overeenkomst te komen met de katholieke kerk. Zoals uit de vorige hoofdstukken al is gebleken, lag de NSB ideologisch gezien vaak meer in lijn met Duitsland. In het geval van religie had de NSB echter een andere koers. In Duitsland werd de Kerk aangevallen. Er werden pogingen ondernomen om de invloed en de populariteit van de kerken te ondermijnen.¹⁵⁹ De NSB probeerde in eerste instantie juist verbinding te zoeken met de kerken.

Religie was ook in *Volk en Vaderland* een veelvoorkomend thema. De artikelen gericht aan gelovigen waren vaak volledig geweid aan dit thema, wat duidelijk te zien is aan titels zoals bijvoorbeeld “De katholieken en de N.S.B.”, “De verhouding van de N.S.B. tot de kerkgenootschappen” en “Is de N.S.B. christelijk?”¹⁶⁰ Bij de artikelen over arbeiders en middenstanders was dit bijvoorbeeld veel minder het geval. Daar speelden arbeiders en middenstanders slechts een rol binnen de artikelen, maar waren zij lang niet altijd het hoofdonderwerp. Ondanks dat in het *Beginselprogramma* gesproken werd over verschillende geloven, keren in *Volk en Vaderland* alleen het katholicisme en het protestantisme veelvuldig terug. Daarbij werd bij het protestantisme, indien nodig, ook onderscheid gemaakt tussen de verschillende stromingen, maar lag de nadruk vooral op gereformeerden. Dit had te maken met het feit dat de gereformeerden het meest kritisch waren op de NSB. Vanuit andere protestantse hoeken waren de meningen meer verdeeld en ook positief.¹⁶¹ Bovendien was de gereformeerde kerk het beste georganiseerd. “De gereformeerden leken in hun verzuilde vorm eigenlijk nog het meest op de rooms-katholieken. Ook zij hadden immers om hun plaats in de samenleving te veroveren

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ J.S. Conway, *The Nazi Persecution of the Churches 1933-1945* (Vancouver, 1968) 67.

¹⁶⁰ ‘De katholieken en de N.S.B. Het Rijks-Concordaat en wat dit ons leert’, *Volk en Vaderland* (4 november 1933). ‘De verhouding van de N.S.B. tot de kerkgenootschappen’, *Volk en Vaderland* (7 april 1934). ‘Is de N.S.B. christelijk?’, *Volk en Vaderland* (9 juni 1934).

¹⁶¹ Dam, *De NSB en de kerken*, 67-78.

georganiseerd als een 'hecht bolwerk'.¹⁶² Om een brede groep aan te kunnen spreken moest de NSB zich ook richten tot deze kritische, goed georganiseerde groep.

De artikelen in *Volk en Vaderland* omtrent religie zijn opvallend, omdat er vrijwel altijd sprake is van een onderbouwing van de standpunten. Daarbij wordt vaak herhaald dat kerk en staat gescheiden moeten worden. De kritiek die de artikelen leveren zijn in de meeste gevallen gericht aan de confessionele politieke partijen, zoals in het eerste hoofdstuk al werd aangetoond. Deze kritiek nam twee verschillende vormen aan. Aan de ene kant was er kritiek gericht op de confessionele politieke partijen die het geloof gebruikten voor politiek gewin. "De verschillende zich christelijk noemende kerkelijke partijen zijn dermate verpolitiekt, dat zij eenvoudig het verschil tusschen godsdienst en politiek niet meer kennen. Zij beschouwen hun partijpolitiek als godsdienst en hun godsdienst als partijstrijd."¹⁶³ Aan de andere kant werd er ook kritiek geuit op het omgekeerde, waarbij de kerkelijke instanties zich met de politiek bemoeiden. Zo werd in *Volk en Vaderland* van 18 augustus 1934 gesteld: "van een Kerk, die verlengstuk van een democratische politieke partij is, kan men zich tenslotte voorstellen, dat zij de belangen van haar partij behartigt (...) Wij hebben uiteengezet dat zij daarmee aantoonde, dat zij haar karakter van Kerk heeft verloren en wereldlijk machtsinstituut is geworden."¹⁶⁴

De kritiek op de kerkelijke leiders had vooral te maken met het feit dat zij zich openlijk uitspraken en verzetten tegen de NSB. Door de kritiek louter te uitten op de leiders wilde de NSB aantonen dat niet de christelijke gelovigen 'verkeerd' waren, maar de geestelijke leiders. "Een onzer kameraden te Scheveningen, lid der Gereformeerde Kerk, wenschte van harte zijn dochtertje te laten doopen. Dit ontmoette verzet wegens zijn lidmaatschap van de N.S.B."¹⁶⁵ Het weigeren van NSB'ers kwam regelmatig voor, in opdracht van de kerkelijke leiders. De NSB uitte daar kritiek op door te stellen dat deze leiders zich niet hielden aan de christelijke normen en waarden. "En dat noemt zich leiders en hoeders der Christelijke Leer."¹⁶⁶

¹⁶² Ibidem, 67.

¹⁶³ 'Propaganda van den preekstoel. De Kerk vereenzelvigd met de politiek', *Volk en Vaderland* (16 februari 1935).

¹⁶⁴ 'Kerk en maatschappij. De roep om sociale rechtvaardigheid', *Volk en Vaderland* (18 augustus 1934).

¹⁶⁵ 'Als heiden geweerd. De 'onschriftuurlijke' leer der N.S.B.', *Volk en Vaderland* (27 juli 1935).

¹⁶⁶ Ibidem.

Om kritiek vanuit kerkelijke kringen te weerleggen, moest de NSB een duidelijker standpunt innemen omtrent religie. Naast het *Beginselprogramma* bracht de NSB daarom enkele *Brochures* uit. Daarin werden de standpunten van de NSB verder aangescherpt en aangepast. De *Brochures* kunnen worden gezien als een aanvulling op het *Beginselprogramma*. Middels deze *Brochures* richtte de NSB zich ook nadrukkelijk op gelovigen. Daartoe werd de beweging gedwongen door de kerken, omdat in het *Beginselprogramma* de NSB niet duidelijk maakte wat de positie van de kerken was binnen de te creëren volksgemeenschap. Dam laat in zijn onderzoek naar de verhouding tussen de NSB en de kerken zien dat de *Brochures* een ideologische verandering bevatten. Daarin was een verschuiving zichtbaar van ‘Staat’ als belangrijkste orgaan naar ‘Volk’, waarbij het creëren van een zuiver volk meer op de voorgrond trad.¹⁶⁷ Het belangrijkste punt wat de *Brochures* probeerde duidelijk te maken was dat de NSB geen staatsabsolutisme nastreefde, waar de kerken voor waarschuwden. Daarbij werden ook steeds meer begrippen gebruikt die gelovigen moesten overtuigen, zoals: “Godbelijdend” en “Ons Godsvertrouwen”.¹⁶⁸ In *Volk en Vaderland* is hetzelfde patroon zichtbaar. De specifieke termen ‘Godbelijdend’ en ‘Godsvertrouwen’ verschenen pas vanaf 1935.¹⁶⁹ Ook is vanaf 1935 een toename te zien in het aantal artikelen waarin religie het hoofdonderwerp was.

Na 1935 is een opmerkelijke inhoudelijke verandering in de artikelen te zien. Het onderbouwen van de standpunten verdween en maakte plaats voor het voornamelijk geven van kritiek. Bij de andere artikelen gericht aan arbeiders, boeren en middenstand was dit ook het geval, maar in de artikelen gericht aan gelovigen is het duidelijker te herkennen. In de periode vóór 1935 was het aantal louter positieve artikelen gericht aan gelovigen namelijk opvallend, omdat dergelijke artikelen veelal ontbraken bij de andere groepen.

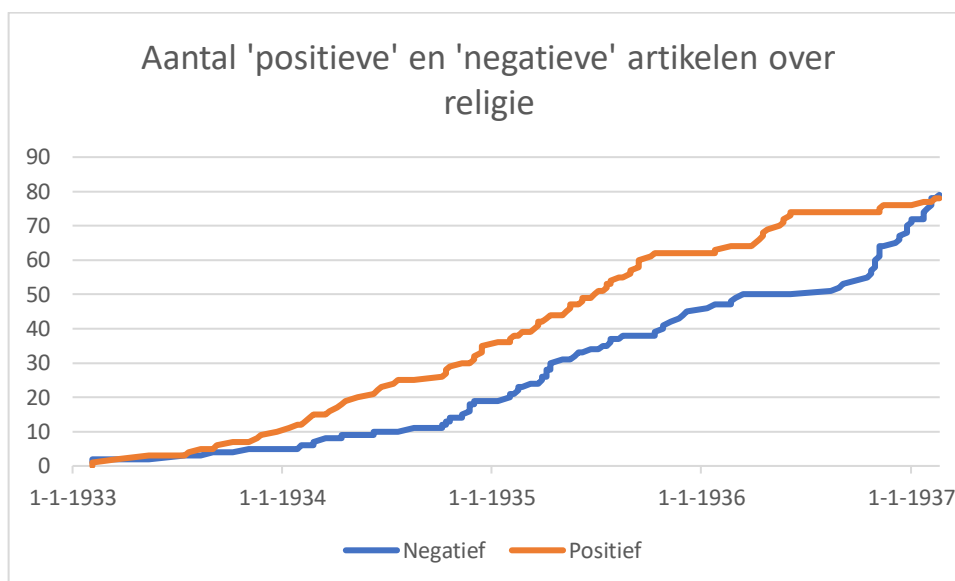
De positieve houding ten opzichte van christenen was nodig om deze groep te overtuigen van de welwillendheid van de NSB. Veel gelovigen waren duidelijk onderdeel van een ‘zuil’. Om katholieken en protestanten los te kunnen weken uit hun ‘zuil’ moest de NSB met een positief alternatief komen. Dit verklaart het verschil met de doelgroepen uit het vorige hoofdstuk, waarbij kritiek en negativiteit de boventoon voerden. Kritiek was in

¹⁶⁷ Dam, *De NSB en de kerken*, 53.

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ ‘De Nederlandsche vrouw. Het kompas der eeuwen’, *Volk en Vaderland* (2 februari 1935). Dit is de eerste uitgave waarin het woord godsvertrouwen voorkomt.

religieuze artikelen ook duidelijk aanwezig, maar daarbij werd wel beargumenteerd waarom de NSB een goed alternatief zou zijn. Bovendien zijn er opmerkelijk meer artikelen waarin kritiek (grotendeels) ontbreekt.¹⁷⁰ Het was een tactische keuze om over godsdienst wel helder te formuleren wat voor positie deze in zou nemen binnen de NSB en de volksgemeenschap. Daartoe werd de NSB overigens steeds meer gedwongen door kritiek vanuit de kerken. Alleen artikelen in *Volk en Vaderland* waren daarvoor niet genoeg, omdat dit immers een propagandablad was en geen partijprogramma.

Figuur 2: Met positief wordt bedoeld op het feit dat de artikelen een onderbouwing bevatten van de NSB-standpunten, terwijl negatieve artikelen louter kritiek uitten.

De NSB een katholieke partij?

De NSB probeerde zich in eerste instantie op te stellen als alternatief voor katholieken. In *Volk en Vaderland* is dit duidelijk terug te zien. De aandacht van de artikelen was grotendeels gericht aan katholieken.¹⁷¹ Vanaf 1935 is er een toename te zien in het aantal artikelen waarin protestanten werden benaderd. Dit toont aan dat de NSB zich pas ging richten op de protestantse 'zuil' nadat een overeenkomst met de katholieke kerk, zoals in Italië, was mislukt. Het sluit ook aan bij de ideologische vaagheid in de beginperiode.

¹⁷⁰ Van de 158 geselecteerde artikelen zijn er 18 overwegend positief en 59 negatief met enige vorm van (positieve) onderbouwing. Bij de andere groepen zijn louter positieve artikelen vrijwel geheel afwezig.

¹⁷¹ Van de 158 artikelen zijn er 91 gericht aan katholieken.

Weliswaar had de NSB een duidelijk idee omtrent de scheiding van kerk en staat, maar de plaats die religie had binnen de samenleving bleef vaag.

De NSB probeerde onder andere katholieke gelovigen te overtuigen door beroep en religie te combineren in de artikelen. “Tienduizenden, honderdduizenden katholieke arbeiders wachten op bevrijding. In de Staatspartij tellen zij niet mee, in hun vaderland worden zij door hun economisch-sterkere geloofsgenoten verdrukt.”¹⁷² Op deze manier werd getracht de specifieke groep van katholieke arbeiders te overtuigen van de NSB-standpunten. Een propagandatruc waarbij een sociale groep die minder sterk aan een ‘zuil’ was verbonden werd benaderd. Ook andere groepen, zoals de boeren werden met enige regelmaat op deze manier benaderd. “Wil de boer zijn ware vrijheid wederom verwerven, dan moet dit systeem verdwijnen voor een systeem, dat Gods leiding in het natuurleven erkent en eerbiedigt: het systeem van het Nationaal-Socialisme.”¹⁷³

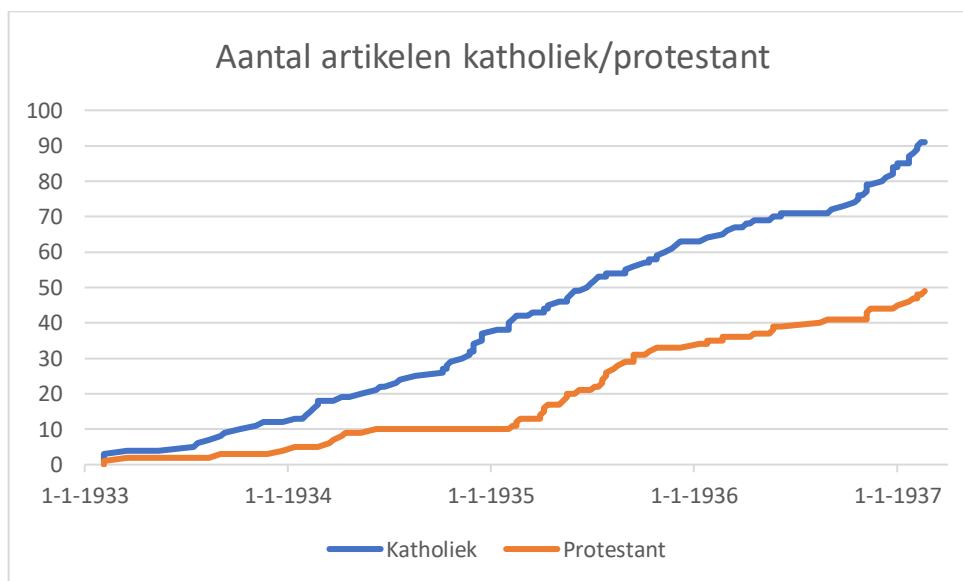
Het aantal artikelen waarin vooral gesproken werd over de ‘kerk’ of ‘christelijke gelovigen’, zonder daarbij specifiek in te gaan op katholicisme of protestantisme toont eenzelfde ontwikkeling. Een duidend voorbeeld van dergelijke artikelen is de reeks “De verhouding tusschen Christelijk geloof en Nationaal-Socialisme”, die in *Volk en Vaderland* verscheen vanaf 1936.¹⁷⁴ Daarbij werd geen onderscheid gemaakt tussen de christelijke geloven, maar juist getracht eenheid te creëren. In figuur 4 is de ontwikkeling te zien, waarbij pas na 1934 het aantal artikelen waarbij geen onderscheid werd gemaakt toenam. Dit versterkt het argument dat de NSB zich in de beginperiode vooral focuste op de katholieken. Toch is hierin een tegenstrijdigheid waarneembaar. Door te spreken over de ‘kerk’ als overkoepelende term voor alle christelijke geloven, werd getracht meer eenheid te creëren. Het zou de ‘verdeeldheid’ moeten overstijgen door in algemene zin over religie te spreken. Tegelijkertijd kregen de artikelen na 1935 een steeds negatievere lading, waarbij de positieve aspecten van religie plaatsmaakten voor het geven van kritiek op confessionele politieke partijen en kerkelijke leiders (figuur 2). Hierdoor werd juist meer verdeeldheid gecreëerd. De NSB raakte op deze manier steeds meer in een isolement.

¹⁷² ‘De nieuwe leuze. “We kunnen het zelf wel” zeggen de bonzen.’, *Volk en Vaderland* (1 juni 1935).

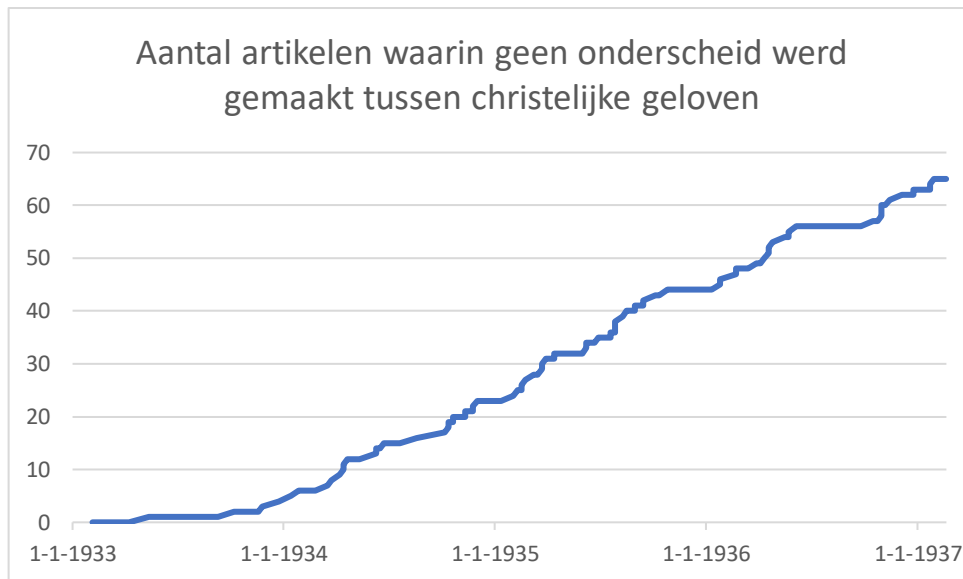
¹⁷³ ‘De boer en de vrijheid’, *Volk en Vaderland* (11 april 1936).

¹⁷⁴ ‘De verhouding tusschen Christelijk geloof en Nationaal-Socialisme’, *Volk en Vaderland* (14 maart 1936).

Kijkend naar de artikelen in *Volk en Vaderland* kan worden gesteld dat de NSB vooral haar aandacht richtte op katholieken. Ondanks dat vanaf 1935 ook protestanten meer werden benaderd, voerden de aan katholieken gerichte artikelen altijd de boventoon. Hiervoor zijn enkele verklaringen. Ten eerste was het makkelijker om katholieken in *Volk en Vaderland* te benaderen. Er waren binnen het katholicisme immers geen verschillende stromingen, zoals bij het protestantisme wel het geval was. Hierdoor was het gewoonweg eenvoudiger om een grote geloofsgroep te benaderen, zonder rekening te hoeven houden met allerlei onderlinge verschillen. Ten tweede, het al reeds gevoerde argument dat in eerste instantie vooral toenadering werd gezocht met de katholieke kerk naar Italiaans voorbeeld. Als laatste moet ook worden genoemd dat de NSB vooral trachtte alle christelijke geloven tegelijk aan te spreken zonder daarin verdeeldheid te creëren. Hierdoor werd de nadruk vooral gelegd op de overeenkomsten tussen het katholicisme en protestantisme, zonder een van beide geloofsgroepen bij naam te noemen.

Figuur 3: Artikelen waarin katholicisme of protestantisme afzonderlijk worden benoemd

Figuur 4: Aantal artikelen waarin overkoepelende woorden voor religieuzen wordt gebruikt. Vaak werd er in dergelijke gevallen gesproken over 'de kerk' of 'christelijken'.

Kritiek op het communisme en de maatschappij

Kritiek op het communisme is ook in christelijke artikelen terug te vinden. “Het christelijke karakter van onzen Staat zal worden bewaard en niet toegestaan zal worden, dat anti-godsdienstige elementen op marxistische en bolsjewistische wijze het geloof zullen ondermijnen.”¹⁷⁵ In feite is de kritiek die op het communisme werd geuit niet anders dan bij de arbeiders, boeren en middenstanders. De NSB probeerde door middel van dergelijke kritiek aan te tonen dat het communisme, in al zijn facetten, een gevaar was voor de samenleving. Het doel van de anticomunistische propaganda in dergelijke artikelen was wel anders. Met name arbeiders zouden zich aangetrokken kunnen voelen tot het communisme, maar christenen in veel mindere mate. Zoals het vorige citaat al duidelijk maakte, was het communisme antigodsdienstig, wat het niet aannemelijk maakte dat veel christenen zich aangetrokken zouden voelen tot het communisme. De kritiek op het communisme was dan ook gericht op het antigodsdienstige karakter van deze stroming om aan te tonen hoe ‘slecht’ het communisme was. Dit had een politiek doeleinde. Christenen werden door de NSB gewaarschuwd voor marxistische invloeden binnen de politiek die het geloof zouden ondermijnen. “Zoodat gij verdacht moet zijn op een aanstaande regeringscoalitie van Rooms en Rood; waarbij de hulp van Moskou niet versmaad zal

¹⁷⁵ ‘De N.S.B. en de kerk’, *Volk en Vaderland* (13 januari 1934).

worden, als ze die tenminste krijgen kunnen.”¹⁷⁶ De NSB presenteerde zichzelf daarbij als alternatief voor christenen, waarbij de beweging probeerde aan te tonen positief te staan tegenover christenen.

In *Volk en Vaderland* werd ook getracht katholieke arbeiders bewust te maken van het feit dat het communisme geen optie was voor gelovigen. Daarbij werd aangetoond dat arbeiders door het communisme werden gedwongen zich onchristelijk te gedragen. Zo moest “een goed katholiek arbeider, vader van een groot gezin” staken, omdat “de roode bonden dit bevelen.”¹⁷⁷ Niet alleen werd gewezen op de negatieve kanten van het communisme, maar in zekere zin ook op de positieve kanten van religie. Uit het voorgaande citaat blijkt dit uit het feit dat de katholieke arbeider werd omschreven als ‘goed katholiek arbeider’, versterkt door het feit dat hij een groot gezin had om te onderhouden.

Voor meer algemene kritiek op de maatschappij werd ook religie als voorbeeld gebruikt. In een artikel waarin werd beargumenteerd dat katholieke eenheid juist voor verdeeldheid zorgde in Vlaanderen werd gesteld dat dit in Nederland ook een gevaar was. Volgens *Volk en Vaderland* zagen Nederlandse gelovigen dit echter aankomen en lieten zij zich hierdoor niet misleiden. “Het Nederlandsche volk, in tal van groepen uiteengescheurd, wordt dagelijks meer bewust. Het laat zich niet langer verscheuren en tegen volksgenooten ophitsen. Ook hier zal de bloedsgemeenschap sterker blijken dan de kunstmatige verdeeldheid, door belanghebbende politieke klieken in stand gehouden.”¹⁷⁸ Opvallend aan het citaat is dat er wordt gesproken over een bloedsgemeenschap. Het gaat in dit geval niet letterlijk over bloed en bodem, maar het heeft wel een raakvlak. Dit toont aan dat ook het bloed-en-bodemdenken terugkeert in dergelijke artikelen. Het toont aan dat de NSB na 1935 in dit opzicht steeds meer radicaliseerde.

¹⁷⁶ ‘Kettersch partij-katholicisme. Onze gevaarlijkste vijand met het masker van Christendom’, *Volk en Vaderland* (15 december 1934).

¹⁷⁷ ‘Zal het zoo’n vaart niet loopen?’, *Volk en Vaderland* (8 april 1933).

¹⁷⁸ ‘Vlaamsche les voor Nederland. Een katholieke eenheid. Volksverdeeldheid het gevolg’, *Volk en Vaderland* (6 november 1936).

Conclusie

In dit onderzoek is aangetoond hoe de NSB in *Volk en Vaderland* verschillende groepen apart benaderde. Dit lijkt in eerste instantie tegenstrijdig met het idee van een volksgemeenschap waarmee de NSB eenheid wilde creëren. De NSB uitte felle kritiek op de 'verdeeldheid' in de Nederlandse samenleving, maar de beweging maakte zelf ook gebruik van een verdeling. De verschillende groepen die de NSB benaderde waren echter op basis van een andere ordening. Het betrof vooral scheidslijnen op basis van beroepsgroepen en niet zozeer op basis van ideologische overtuiging. Alleen bij de benadering van protestanten en katholieken was dit enigszins het geval.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidde: waarom sprak de NSB verschillende bevolkingsgroepen aan in *Volk en Vaderland* tussen 1933 en 1937? Daarbij is het noodzakelijk dat de associatie met de 'verzuiling' kan worden gelegd en dat dit begrip kan worden geproblematiseerd. De NSB had met de volksgemeenschap een nieuwe maatschappelijke inrichting op het oog. Deze verdeling was vooral van sociaaleconomische aard. In *Volk en Vaderland* werden groepen derhalve ook met name ingedeeld op basis van beroep en sociale positie. Op deze manier probeerde de NSB per artikel specifieke pilaren van de 'verzuiling' onderuit te halen door het uiten van kritiek. In ieder artikel kon de focus op een andere groep worden gelegd, maar ook op een andere 'zuil' of deel van een 'zuil'.

Deels had het benaderen van verschillende groepen in *Volk en Vaderland* ook te maken met een strategische keuze. Door groepen apart te benaderen werd duidelijker wat de ideeën en de ideologie van de NSB inhield voor een specifieke groep. Wanneer alleen het eenheidsverhaal van de volksgemeenschap zou worden verkondigd, dan zou er geen ruimte zijn om specifieke problemen die bij een bepaalde groep hoorden te benoemen. In dit opzicht kan het als tactische overweging worden gezien. Het waren propagandatechnieken, die onder andere ook in Duitsland werden toegepast.

De nadruk in artikelen over arbeiders werd vooral gelegd op het feit dat het communisme geen goed alternatief zou zijn. De artikelen in *Volk en Vaderland* waren doordrenkt met kritiek op het communisme. De ideeën van de NSB rondom arbeiders bleven vaag, met name de manier waarop deze ideeën in de praktijk zouden moeten worden

bewerkstelligd. Het hoofddoel van de artikelen was de lezers ervan te overtuigen dat het communisme voor onheil zou zorgen en dat de NSB het enige juiste alternatief zou zijn. Tegelijkertijd blijft het de vraag of de artikelen daadwerkelijk aan de arbeiders waren gericht. In pamfletten gericht aan arbeiders werd een heel andere taal gesproken die zich daadwerkelijk wendde tot de arbeiders. De arbeiderspropaganda in *Volk en Vaderland* zou meer gericht zijn aan de middenstand en de NSB-leden. Zij begrepen wat er stond en derhalve vertelde de arbeiderspropaganda in feite meer over hoe de NSB dacht over arbeiders en het communisme dan dat de beweging daadwerkelijk probeerde arbeiders direct te overtuigen. De nadruk werd daarbij continu gelegd op de verdeeldheid die andere partijen zaaiden.

Bij de boeren werd de nadruk meer gelegd op het bloed-en-bodemdenken, waarbij de boer de ruggengraat van het Nederlandse volk zou moeten zijn. Er werd meer gewezen op het verleden en het boerenleven werd verheerlijkt. Ook deze artikelen waren over het algemeen negatief, maar kritiek was meer gericht op de Nederlandse politiek en het kapitalisme. Ook boden de artikelen over de landbouw meer ruimte voor een onderbouwing van de standpunten. Het *Beginselprogramma* schonk geen aandacht aan het landbouwbeleid van de NSB, maar in *Volk en Vaderland* kwam het landbouwbeleid veelvuldig aan bod. De artikelen over de boeren zijn wat betreft inhoud duidelijker dan de arbeiderspropaganda. Bovendien was de agrarische sector hard getroffen door de economische crisis en daar kon de NSB op inspelen.

De middenstand werd in *Volk en Vaderland* relatief weinig benoemd, terwijl dit electoraal gezien een belangrijke groep kiezers betrof. Het bleef vaak bij korte artikelen of slechts een enkele benoeming in artikelen met andere onderwerpen. Toch had *Volk en Vaderland* een positieve houding ten opzichte van de middenstand. De NSB keerde zich fel tegen het marxisme, socialisme en het grootkapitaal, waardoor middenstanders zich aangesproken en vertegenwoordigd voelden door de NSB. Al deze aspecten waren ook aanwezig in de artikelen over arbeiders en boeren, waardoor uitgebreide artikelen gericht aan de middenstand in feite overbodig waren. Bovendien was het een zeer diverse groep bestaande uit verschillende beroepsgroepen, waardoor het moeilijk was de middenstanders als geheel te kunnen bereiken in afzonderlijke artikelen.

Een laatste groep die de NSB niet buiten beschouwing kon laten, waren de christelijke gelovigen. Bij de benadering van katholieken en protestanten in *Volk en Vaderland* was meer aandacht voor de positieve aspecten van religie. De NSB moest bewijzen dat zij een goed alternatief was voor religieuzen, die veelal massaal onderdeel waren van een 'zuil'. Opnieuw is hier een tactische overweging te zien, waarbij werd getracht gelovigen los te weken van hun 'zuil', zonder daarmee hun religiositeit aan te tasten. Dit werd gedaan door aan te tonen dat kerk en staat wederzijds met elkaar verweven waren. Politieke partijen probeerden via de kerk volgers te winnen en kerkelijke leiders probeerden invloed uit te oefen via de confessionele politieke partijen. Daarbij werd getracht vooral de groep gelovigen te benaderen die niet volledig waren opgegaan in de 'verzuiling'. Ook probeerde de NSB het onderscheid tussen het katholicisme en het protestantisme te laten verdwijnen en stond de christelijke godsdienst als geheel centraal.

Door in iedere groep constant dezelfde boodschappen te blijven herhalen, werden NSB'ers en burgers die buiten de 'verzuiling' vielen steeds meer overtuigd van het gelijk van de NSB. Daarbij moet wel worden benadrukt dat *Volk en Vaderland* slechts door een marginaal publiek werd gelezen, waaronder veel NSB-leden. Het weekblad moet daarom in eerste instantie ook worden gezien als bindmiddel tussen partij en leden.

Uit de artikelen is gebleken dat de NSB na 1935 radicaliseerde. Negativiteit ging de boventoon voeren en beargumentering in de artikelen werd zwakker. Dit werd met name duidelijk door het aantal artikelen dat zich louter negatief uitten. Dit aantal nam aanzienlijk toe na 1935, waardoor gesteld kan worden dat de NSB verharde. Bovendien werd de 'volkse' groep binnen de NSB steeds invloedrijker, wat mede een verklaring is voor de toenemende negatieve toon in *Volk en Vaderland*.

Kijkend naar *Volk en Vaderland* kan worden gesteld dat de NSB ideologisch gezien zich minder richtte op arbeiders dan de huidige historische onderzoeken doen vermoeden. Door *Volk en Vaderland* ontstaat er een beeld van een partij die zich voornamelijk richtte op de boeren en de middenstand wat betreft sociaaleconomische groepen. De samenleving werd in de artikelen opgedeeld in beroepsgroepen. Op deze manier probeerde de NSB de 'verzuiling' te doorbreken. In hoeverre de beweging hierin is geslaagd is uiteraard maar de vraag, maar de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 werden door de gevestigde partijen gezien als een gevaar.

Dit onderzoek nam het weekblad *Volk en Vaderland* als uitgangspunt. Echter bestaat de NSB propaganda niet louter uit *Volk en Vaderland*. Een onderzoek naar andere soorten bronnen, zoals brochures, pamfletten en films, zou nieuwe inzichten kunnen opleveren over de visie van de NSB omtrent de 'verdeeldheid' in Nederland. Ongetwijfeld zal de NSB de verschillende groepen op een andere manier hebben aangesproken in dergelijke bronnen.

Literatuurlijst

- Adema, J. 'Verzuiling als metafoor voor modernisering', in: M. de Keizer en S. Tates, *Moderniteit: modernisme en massacultuur in Nederland, 1914-1940* (Zutphen, 2004) 265-283.
- Blom, J.C.H., 'In ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: *Crisis bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag, 1989) 102-120.
- Blom, H., 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd' in: H. Blom en J. Talsma, *De verzuiling voorbij* (Amsterdam, 2000).
- Braak, M. ter, 'Het nationaal-socialisme als rancuneleer' (1937) in: *Het nationaal socialisme als rancuneleer, Verzameld werk III* (1949) 574-594.
- Broersma, M., 'Nooit meer balderen? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor mediageschiedenis, Vol 14. Nr 2.* (2012) 29-55.
- Conway, J.S., *The Nazi Persecution of the Churches 1933-1945* (Vancouver, 1968).
- Dam, H., *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kampen, 1986).
- Dam, P. van, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam, 2011).
- Dam, P. van, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, Vol. 126, Nr. 3 (2011) 52-77.
- Dam, P. van, *Achter de zuilen. Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in de religiegeschiedenis* (Amsterdam, 2014).
- Damsma J. en E. Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam, 2010).

- Damsma J. en E. Schumacher, "De strijd om Amsterdam". Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, Vol. 124 Nr. 3 (2009) 329-348.
- Damsma, J., *Nazis in the Netherlands: A social history of National Socialist collaborators, 1940-1945* (Amsterdam, 2013).
- Flap, H. en P. Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', *Mens en Maatschappij*, Vol. 83, No. 1 (2008) 23-46.
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, "Germanje': Dutch empire-building in Nazi-occupied Europe', *Journal of Genocide Research*, Vol. 19, No. 2 (2017) 240-257.
- Hartmans, R., *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam, 2012).
- Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit: de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag, 1983).
- Havenaar, R., *Anton Mussert, verrader voor het vaderland, een biografische schets* (Den Haag, 1984).
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001).
- Jonge, A.A. de, *Het nationaalsocialisme in Nederland: voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag, 1968).
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie: anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen, 1968).
- Kunkeler, N., 'Narratives of decline in het Dutch national socialist movement, 1931-1945', *The historical journal*, Vol 61. Nr. 1 (2018) 205-225.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968).

- Orlow, D., 'A difficult relationship of unequal relatives: the Dutch NSB and Nazi Germany, 1933-1940', *European History Quarterly*, Vol. 29, nr. 3 (1999).
- Pollmann, T., *Mussert en co. De NSB leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam, 2012).
- Rooy, P. de, 'Zes studies over verzuiling', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, vol. 110, no. 3 (1995) 380-392.
- Rooy, P. de, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014).
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam, 2002).
- Schöffer, I., 'Verzuiling, een specifiek Nederlands probleem' *Sociologische Gids* 3 (1956) 121-127.
- Slaa, R. te, en E. Klijn, *De NSB: ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam, 2009).
- Slaa, R. te, *Wat is Fascisme? Oorsprong en ideologie* (Amsterdam, 2017).
- Stokes, L., 'Anton Mussert and the N.S.B.: 1931-45', *History*, Vol. 56, Nr. 188 (1971) 387-407.
- Stuurman, S., *Verzuiling, Kapitalisme en Patriarchaat; aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983).
- Velde, H. te, 'De internationalisering van de nationale geschiedenis en de verzuiling' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, Vol. 124 Nr. 4 (2009) 499-514.
- Vossen, K., *Vrij Vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam, 2003).
- Vries, T. de, *W.A.-man* (Amsterdam, 1944).
- Welch, D., *The Third Reich. Politics and propaganda* (Londen, 1993).
- Welch, D., 'Nazi propaganda and the Volksgemeinschaft: constructing a people's community', *Journal of contemporary history*, Vol 39. Nr. 2 (2004) 213-238.

Artikelen *Volk en Vaderland*

'Een woord vooraf', *Volk en Vaderland* (7 januari 1933).

'Evolutie. Uit den chaos naar nieuwen opbouw' *Volk en Vaderland* (7 januari 1933).

'Touwtrekken in de economie... totdat werknemers en werkgevers elkaar ontmoeten in het bedrijf', *Volk en Vaderland* (4 februari 1933).

'Open brief aan den minister van defensie', *Volk en Vaderland* (11 februari 1933).

'De weg tot welvaart', *Volk en Vaderland* (25 februari 1933).

'Niet rood, dan geen brood...', *Volk en Vaderland* (8 april 1933).

'Zal het zoo'n vaart niet loopen?', *Volk en Vaderland* (8 april 1933).

'Door het nationaal-socialisme terug naar de kerk' *Volk en Vaderland* (13 mei 1933).

'Het nationaal-socialisme en de middenstand', *Volk en Vaderland* (3 juni 1933).

'Ons Nederlandsch fabricaat', *Volk en Vaderland* (17 juni 1933).

'Zijt eenig, eenig, eenig!', *Volk en Vaderland* (17 juni 1933).

'De boodschap der velden', *Volk en Vaderland* (24 juni 1933).

'De nationaal-socialistische beweging en de landbouw', *Volk en Vaderland* (15 juli 1933).

'Naar het nationaal-socialisme! Een sociale en politieke noodzakelijkheid', *Volk en Vaderland* (22 juli 1933).

'R.K. volksgenooten! Mogen, ja sterker, moeten wij de N.S.B. steunen?', *Volk en Vaderland* (22 juli 1933).

'Uit het rooie riool', *Volk en Vaderland* (19 augustus 1933).

'De katholieken en de N.S.B. Het Rijks-Concordaat en wat dit ons leert', *Volk en Vaderland* (4 november 1933).

'40-urenweek? Internationalisme sluit socialisme uit', *Volk en Vaderland* (4 november 1933).

'Het communistische gevaar. Twee lessen', *Volk en Vaderland* (11 november 1933).

'De nood van den middenstand. Geen hulp, maar een fooi van twee rijksdaalders', *Volk en Vaderland* (2 december 1933).

'Wij, demagogen', *Volk en Vaderland* (16 december 1933).

'Weekoverzicht van onzen strijd', *Volk en Vaderland* (6 januari 1934).

'De N.S.B. en de kerk', *Volk en Vaderland* (13 januari 1934).

'Aan de arbeiders I', *Volk en Vaderland* (3 februari 1934).

'De regeringsterreur tegen de N.S.B.', *Volk en Vaderland* (3 februari 1934).

'Boerenland in boerenhand', *Volk en Vaderland* (17 maart 1934).

'De verhouding van de N.S.B. tot de kerkgenootschappen', *Volk en Vaderland* (7 april 1934).

'De grondslagen eener nieuwe maatschappij', *Volk en Vaderland* (14 april 1934).

'De roode lastertong', *Volk en Vaderland* (19 mei 1934).

'De verdrukte middenstand. Het kwaad der warenhuizen', *Volk en Vaderland* (26 mei 1934).

'Is de N.S.B. christelijk?', *Volk en Vaderland* (9 juni 1934).

'Kerk en maatschappij. De roep om sociale rechtvaardigheid', *Volk en Vaderland* (18 augustus 1934).

'Taak van het kapitaal. Allereerst jegens den Nederlandschen arbeid', *Volk en Vaderland* (10 november 1934).

'Kettersch partij-katholicisme. Onze gevaarlijkste vijand met het masker van Christendom', *Volk en Vaderland* (15 december 1934).

'Kapitalisme der S.D.A.P.. De arbeiderspers speculeert op de kapitalistische mentaliteit', *Volk en Vaderland* (19 januari 1935).

'De goddelooze absolute staat. Stille executies bij de boeren', *Volk en Vaderland* (2 februari 1935).

'Propaganda van den preekstoel. De Kerk vereenzelvigd met de politiek', *Volk en Vaderland* (16 februari 1935).

‘Uitgestooten. Onze spreker De Bruin ontslagen’, *Volk en Vaderland* (30 maart 1935).

‘De parasieten op den arbeid. Het marxisme als vorm van “chantage” op het grootkapitaal’, *Volk en Vaderland* (13 april 1935).

‘Kortingsjagers. Het uitlokken van geknoei met den vasten prijs. De middenstand de dupe’, *Volk en Vaderland* (27 april 1935).

‘Belasting der zuinigheid. De crisissteun wil menschen zonder toekomst. Het loon der bonzen is veilig’, *Volk en Vaderland* (1 juni 1935).

‘De nieuwe leuze. “We kunnen het zelf wel” zeggen de bonzen.’, *Volk en Vaderland* (1 juni 1935).

‘Tevreden boeren. Ze bestaan in de verbeelding van het Hekelveld’, *Volk en Vaderland* (6 juli 1935).

‘Als heiden geweerd. De ‘onschriftuurlijke’ leer der N.S.B.’, *Volk en Vaderland* (27 juli 1935).

‘De roepstem van het nationaal-socialisme en de rust der politieke leiders. Waar de boerenstand ‘verlangend naar uitziet’, *Volk en Vaderland* (4 januari 1936).

‘Slaven der arbeidsmarkt. Wanneer het loon het doel van den arbeid wordt’, *Volk en Vaderland* (29 februari 1936).

‘De “Blue Band”-reclame. De minister weigert een onderzoek. Toegejuicht door de margarine-marxisten’, *Volk en Vaderland* (7 maart 1936).

‘De verhouding tusschen Christelijk geloof en Nationaal-Socialisme’, *Volk en Vaderland* (14 maart 1936).

‘De boer en de vrijheid’, *Volk en Vaderland* (11 april 1936).

‘De verhouding tusschen Christelijk geloof en Nationaal-Socialisme’, *Volk en Vaderland* (18 april 1936).

‘Boeren te hoop gedreven. Geknechten op den vrijen grond der voorgeslachten’, *Volk en Vaderland* (10 juli 1936).